

В.М. Троян

**ЖІНКА
І НАУКА
В УКРАЇНІ**

The book cover features a central image of a globe held by two hands, set against a background of a glowing network of white lines and dots on a blue and orange gradient. The title is written in large, bold, white letters with a black outline, centered over the globe.

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
ГОЛОВНА АСТРОНОМІЧНА ОБСЕРВАТОРІЯ НАН УКРАЇНИ

В.М. Троян

**ЖІНКА
І НАУКА
В УКРАЇНІ**

до 25-річчя заснування
громадської організації
«Жінки в науці»

КИЇВ
АКАДЕМПЕРІОДИКА
2022

Рецензенти:

Єлизавета КОРДЮМ,
член-кореспондент НАН України,
Інститут ботаніки ім. М.Г. Холодного НАН України

Микола ЖЕЛЕЗНЯК,
канд. філол. наук,
Інститут енциклопедичних досліджень НАН України

*Рекомендовано до друку
Науково-видавничою радою НАН України
(протокол від 21.12.2021 № 2)*

**Видання здійснено за кошти
Цільової комплексної програми НАН України
«Наукові основи функціонування та забезпечення умов
розвитку науково-видавничого комплексу НАН України»**

Троян В.М.

T76 Жінка і наука в Україні. До 25-річчя заснування громадської організації «Жінки в науці» / В.М. Троян; НАН України, Головна астрономічна обсерваторія. — Київ: Академперіодика, 2022. — 122 с. + 12 с. іл.

ISBN 978-966-360-453-4

У книзі висвітлено діяльність вперше створеної в Україні громадської організації «Жінки в науці». Досліджено становище і роль жінки-вченої в науково-освітній галузі, виявлено відмінність у розвитку наукової кар'єри жінок та чоловіків і наведено приклади наукового внеску жінок у історичному й сучасному аспектах. Описано проекти та заходи, спрямовані на виховання наукової молоді на засадах гендерної рівності.

Для наукових, громадських працівників, державних управліців у сфері освіти та науки.

УДК 396:001(477)

© Головна астрономічна обсерваторія
НАН України, 2022

ISBN 978-966-360-453-4

© Академперіодика, оформлення, 2022

Сприяння широкому залученню жінок до дослідницької діяльності є важливим напрямом сучасної наукової політики розвинених країн. У історичному аспекті ця проблема пройшла еволюцію від популяризації окремих наукових досягнень жінок упродовж ХХ ст., проголошення гендерної рівності в науці одним із головних завдань побудови Європейського дослідницького простору та одним із пріоритетів наукової політики Європейського Союзу у ХХІ ст. до встановлення Міжнародного дня жінок і дівчат у науці постановою 70-ї сесії Генеральної Асамблеї ООН в грудні 2015 р. та рішення інтегрувати гендерний підхід у Рамковій програмі ЄС з досліджень та інновацій, зокрема в законодавчі пакети програм «Горизонт 2020» і «Горизонт Європа».

Підставою для таких визначальних рішень стали результати детального аналізування високоосвіченого людського потенціалу, половину якого під кінець минулого століття в багатьох країнах, зокрема і в Україні, склали жінки. За формулюванням Європейської Комісії, «в головах жінок зараз зосереджена половина розумової потуги планети» [1]. Проте, попри значне зростання вступу дівчат до закладів вищої освіти і практично повну гендерну рівність серед їхніх випускників, залучення жінок до наукової діяльності, яка є найефективнішою сферою реалізації освітніх знань, відбувалось набагато повільніше. Тобто мала місце втрата значної частини інтелектуального потенціалу в період, коли суспільство в економічному і соціальному плані ставало все залежнішим від нових наукових знань і технологій. Тому це не могло не викликати занепокоєння та ініціатив, спрямованих на

зміну такої ситуації з метою збільшення кількості високоосвічених і високопрофесійних фахівців, здатних виконувати наукові дослідження, здобувати нові знання, створювати та оцінювати нові технології у різних наукових галузях. На тлі скорочення та старіння населення у багатьох розвинених країнах практично є тільки дві можливості мобілізації людського ресурсу для розвитку науки – ширше залучення до наукової діяльності молоді і сприяння участі й зростанню наукової кар'єри жінок. У зв'язку з цим актуальним є всестороннє висвітлення ролі жінки в освіті та науці, узагальнення і використання досвіду, накопиченого нині у багатьох розвинених країнах світу.

Загалом уперше проблема участі жінок у науковій сфері діяльності привернула увагу суспільства в Сполучених Штатах Америки. Ще 1971 року на засіданні Федерації Американського товариства експериментальних біологів було засновано першу громадську організацію жінок-учених *Association for Women in Science (AWIS)*. Далі подібні організації разом із науковими товариствами розпочали детальне відслідковування гендерних відносин в американській науці. На підставі отриманих результатів було ухвалено законодавчі акти і започатковано програми сприяння науковій кар'єрі жінок, оголошено конкурси та стипендії для підтримки їхніх наукових досліджень, а в закладах вищої освіти організовано спеціальні відділення з вивчення цієї проблеми. 1981 року Конгрес США законодавчо підтвердив важливість таких заходів, ухваливши «Акт рівних можливостей у науці та техніці». Відтоді у США кількість жінок, які отримали науковий ступінь *PhD*, суттєво зростає.

У північних країнах Європи питання збільшення представництва жінок-учених почали обговорювати у 1980-х роках, а в Німеччині перша національна доповідь «Підвищення ролі жінок в науці» опублікована тільки 1989 року. Однак надалі організаційні заходи та ініціативи з даної проблеми пришвидшились. У 1994–1998 рр. у низці країн – Великій Британії, Данії, Фінляндії, Німеччині – ухвалено урядові документи про рівні можливості для жінок у науці, поліпшення їхніх позицій з метою підвищення якості наукових досліджень. В урядових структурах створено спеціальні служби, які слідкують

за впровадженням і виконанням програм гендерної рівності, а в університетах – центри жіночих досліджень, одним із завдань яких є сприяння залученню до наукової діяльності дівчат. Засновуються спеціальні фонди для надання фінансової підтримки дослідженням жінок і про жінок, а також поверненню їх у науку після догляду за дітьми.

Ці та багато інших заходів регулярно обговорюють на відповідних зустрічах, конференціях і самітах різних рівнів. Зокрема, 1998 року започатковано європейські конференції на тему «жінка і наука» із залученням представників усіх країн – членів Євросоюзу, а також багатьох країн Центральної Європи.

За завданням Директорату Європейської Комісії група експертів дослідила різні аспекти проблеми й виклала результати у публікації «Наукова політика у Європейському Союзі: сприяти вдосконаленню через покращання ситуації з рівністю статей». У ній детально висвітлено положення жінок-учених у кожній країні ЄС у історичному та сучасному аспектах, заходи, здійснювані для залучення жінок до наукових досліджень і рекомендації на майбутнє. Наголошено на необхідності приділення належної уваги цьому питанню у країнах – майбутніх членах Євросоюзу. Ширше актуальність проблеми «жінка і наука» розглянута нами в публікації «Європейський науковий простір: роль жінок-вчених та український аспект» [2].

Наведений тут короткий огляд свідчить, що під кінець ХХ ст. в багатьох країнах Європи та США проблемі ролі жінки в наукових дослідженнях почали надавати важливого значення, і відбулося це значною мірою завдяки діяльності громадських організацій самих учених. В Україні системні дослідження з цієї проблеми започаткувала громадська організація (ГО) «Жінки в науці».

ЖІНОЧІ ПОСТАТІ В УКРАЇНСЬКІЙ НАУЦІ

Історія людського прогресу –
це історія великої жіночої
творчості людів.
Академік Євген Данилюк

ГРОМАДСЬКА
«ЖІНКИ В НАУЦІ»
ОРГАНІЗАЦІЯ

За підтримки Департаменту освіти України
у партнерстві з НАН України

2004

ЗАСНУВАННЯ ТА РОЗВИТОК ГРОМАДСЬКОЇ ОРГАНІЗАЦІЇ «ЖІНКИ В НАУЦІ»

Ідея створення громадської організації жінок-учених виникла у співробітниць управління медичних, біологічних, хімічних та сільськогосподарських наук Вищої атестаційної комісії України (ВАК) під впливом розповідей журналісток, які брали участь у Четвертій Всесвітній конференції ООН зі становища жінок восени 1995 р. у Пекіні.

Після широкого обговорення цієї ідеї у колективі ВАК було організовано зустріч з Оленою Суисловою та Надією Самуляк, які детально розповіли про рішення конференції у Пекіні, про напрями розвитку сучасного жіночого руху та про його важливу роль у суспільному житті багатьох розвинених країн. Було вирішено заснувати в Україні громадську організацію, яка б об'єднувала жінок-учених і сприяла їхній активній участі у трансформації українського суспільства. Засновницями такої громадської організації стали співробітниці ВАК медик Оксана Вовчик-Блакитна, кандидат технічних наук Ореста Ковцун та доктор біологічних наук Віра Троян. Зареєстрована організація 03.10.1996 року під назвою «Жінки в науці», головою обрано Віру Троян.

У процесі дискусій детальніше сформульовано мету організації, а саме: сприяння зміні наявного суспільного стереотипу щодо другорядної ролі жінок у науці, підвищенню професійної й громадської активності жінок-учених, ширшому залученню їх до процесів демократизації науки та суспільства.

Також окреслено основні напрями діяльності, які охоплювали таке коло питань:

- збір, аналіз та поширення інформації про становище жінки-вченої в Україні;

- організація програм жіночого лідерства в науці, підтримка та популяризація наукових праць жінок;
- налагодження зв'язків з організаціями та програмами, що підтримують жінок-учених;
- активна участь у формуванні наукової еліти держави шляхом роботи з науковою молоддю.

Навесні 1997 року в Україну на запрошення Жіночого Консорціуму ННД – США (ННД – нові незалежні держави) приїхали американські науковиці – соціолог Мері Енн Еванс (*Dr. Mary Ann Evans*) і політолог Ардіт Менеї (*Ardith Maney, PhD*). Вони запросили двох представниць нашої організації долучитись до програми *International Women in Science and Engineering (IWISE)*. Партнер цієї програми – Міжнародний інститут теоретичної та прикладної фізики при університеті м. Айова організував Міжнародну літню школу жіночого лідерства. Організація делегувала до школи Віру Троян і кандидата фізико-математичних наук, співробітницю Національного технічного університету України «Київський політехнічний інститут» (НТУУ «КПІ», нині – імені Ігоря Сікорського) Олену Гомонай. Від України участь у школі взяли також Валентина Стахневич з Аграрного університету у Києві (нині Національний університет біоресурсів і природокористування України) та п'ять представниць наукових інститутів Харкова.

Поїздка до США була добре організованою і корисною. Три дні на тиждень усі ми працювали в наукових лабораторіях відповідно до свого фаху, решта часу була приділена семінарам, тренінгам, дискусіям з проблем жінок, презентаціям наукових закладів, громадських організацій, а також ознайомленню з приватним життям американських жінок та їхніх сімей. Набуті знання та надані інформаційні ресурси стали у пригоді в подальшій роботі в Україні для організації семінарів з жіночого лідерства для вчених, учнів Малої академії наук та загальноосвітніх шкіл.

Після повернення зі США ми намагалися якнайширше озвучити проблему «жінка і наука» в середовищі наших учених. У ВАК України для цього було організовано спеціальне засідання членів експертних рад, відбулось кілька семінарів у

Інституті ботаніки ім. М.Г. Холодного НАН України, ідеї літньої школи висвітлили в пресі [3]. Ці заходи допомогли залучити до співпраці нових активних учасниць, зокрема секретарок експертних рад ВАК – кандидата хімічних наук Валентину Іщенко, кандидата медичних наук Тетяну Давидову, кандидата сільськогосподарських наук Аллу Витрихівську, доктора біологічних наук Аллу Силаєву та інших.

Серед напрямів діяльності громадської організації, які активно обговорювали під час літньої школи в США, була організація конференцій, які сприяли б поширенню інформації про роль жінок-учених у науковому та суспільному житті. Для реалізації цієї ідеї ми почали налагоджувати зв'язки з іншими громадськими об'єднаннями та державними структурами, які сподівалися залучити до проведення заходів, а саме з Міжнародною організацією «Жіноча Громада» в особі її очільниці Марії Драч та голови секретаріату Тамари Романюк, Українським міжнародним комітетом з питань науки та культури при НАН України (КНК при НАН України), очолюваному академіком Ярославом Яцківим, Державним комітетом з питань науки та інтелектуальної власності в особі начальниці управління міжнародного технічного співробітництва кандидата фізико-математичних наук Раїси Коміренко та Державним комітетом у справах сім'ї та молоді, очолюваному Валентиною Довженко. З боку всіх цих організацій було повне розуміння важливості висловленої ідеї та допомога в її реалізації. Показовою в цьому сенсі була реакція академіка Я. Яцківа, який дещо раніше, на міжнародній конференції з астрономії вже чув про спеціальні засідання, присвячені жінкам-ученим. Він одразу запропонував співробітниці Комітету кандидату фізико-математичних наук Ірині Вавиловій увійти до оргкомітету конференції. Відтоді у нас із КНК при НАН України відбулось багато спільно організованих заходів.

Під час обговорення програми конференції на засіданнях оргкомітету було сформульовано думку про важливість розгляду питання не лише сучасного становища жінок у науці й освіті та залучення їх до активного реформування і розвитку цих галузей, але і простеження шляхів розвитку освіти жінок та їхньої участі в наукових дослідженнях взагалі. На запрошення

взяти участь у конференції відгукнулись і колеги з-за кордону. Зрештою було ухвалено рішення про організацію Міжнародної науково-практичної конференції на тему «Жінка в науці та освіті: минуле, сучасність, майбутнє».

Невдовзі до організаторів конференції долучився колектив Будинку вчителя, очолюваний Ларисою Мельник, яка надала приміщення для проведення засідань. Конференція відбулась 3–4 грудня 1999 р., її учасниками стали близько 250 представників науки, освіти, громадських організацій з 22 міст України, а також з Росії та Молдови. Свої доповіді та привітання надіслали колеги зі США, Німеччини, Фінляндії. У виступах уперше в Україні прозвучала інформація про існування гендерних обмежень у кар'єрі жінок, залучених до сфери освіти й науки, наголошено на необхідності подолання патріархальних стереотипів і використання жіночого потенціалу для покращання ситуації як у науці, так і в суспільстві загалом. Обговорено питання підготовки молодих учених, ролі гуманітарної освіти у вихованні інтелігента-патріота, важливості зв'язків із науковою діаспорою. Було продемонстровано інформаційні фонди Національної бібліотеки імені В. Вернадського, Медичної бібліотеки, інформаційних ресурсних центрів США та Великої Британії. Висловлено стурбованість критичним недофінансуванням розвитку науки, падінням престижу професій учителя і вченого, екологічними проблемами. Стендові доповіді були присвячені історичним портретам жінок – діячів науки та освіти. Закінчилась конференція товариською вечіркою, під час якої відомі жінки-вчені розповідали про свій шлях у науці, про наукові школи, згадували вчителів і колег.

Під час конференції до її роботи активно долучилась доктор біологічних наук Київського національного університету (КНУ) імені Тараса Шевченка Наталія Таран, яка пізніше стала заступницею голови, а від 2016 р. очолила організацію «Жінки в науці». Згодом до діяльності організації долучилась і співробітниця цього ж університету, кандидат історичних наук Катерина Кобченко, очоливши історичний напрям роботи. Тривалий час популяризувала наукові здобутки українських жінок-учених на міжнародних форумах і в науковій пресі Ірина

Вавилова, активно працювали в організації кандидати біологічних наук Олена Ключко, Людмила Козеко, Наталія Вадз'як, кандидати фізико-математичних наук Алла Литвинко, Лілія Пономаренко та багато інших науковиць.

Зважаючи на успіх першої конференції, було ухвалено продовжити цей напрям роботи і організовувати такі зібрання кожні три роки. Наступні чотири конференції відбулись у 2002, 2005, 2008, 2011 рр. в НТУУ «КПІ». Саме у цьому провідному університеті 2001 р. було створено Український центр гендерної освіти, який надалі став постійним співорганізатором конференцій за сприяння ректора університету академіка Михайла Згуровського, директора Центру, проректора НТУУ «КПІ» Сергія Сидоренка та заступників директора Центру Олександра Заховайка і Юлії Стребкової. Очевидно, що така підтримка жінок є продовженням давньої традиції цього закладу, оскільки ще 1901 року, у період тимчасового припинення діяльності Київських Вищих жіночих курсів, Рада професорів Політехнічного інституту клопоталась про допущення жінок до навчання у своєму інституті. Тоді такого дозволу отримати не пощастило, але вже 1906 року 16 дівчат уперше стали студентками цього інституту, серед них і сестра Лесі Українки Ізидора Косач, яка пізніше опублікувала низку наукових праць, однак у 1930-ті роки через репресії її наукова діяльність була припинена.

Проведенню конференцій у різні роки сприяли також Програма рівних можливостей ПРООН в особі Лариси Кобелянської, Міністерство освіти та науки, Міністерство сім'ї, молоді та спорту, Міністерство культури та туризму, Київська міська державна адміністрація в особах Ірини Голуб'євої та Ірини Рубешко, Український жіночий фонд в особі Наталії Карбовської та інші організації.

Започатковані на першій конференції напрями обговорення проблеми «жінка в науці та освіті» у програмах подальших конференцій було поглиблено, розширено та доповнено. Водночас було піднято питання, пов'язані з реформуванням науки та освіти, стратегією євроінтеграції України у цих сферах, Європейським дослідницьким простором, Болонським процесом, культурою української наукової мови та наукової терміно-

логії тощо. Учасниці постійно аналізували документи Європейської Комісії щодо значення жіночого потенціалу для розвитку науки, причин, які гальмують ріст наукової кар'єри жінок, шляхів залучення молоді до наукових досліджень, зокрема в природничих і технічних науках, що було темою обговорення на круглих столах «молодь і наука». Завжди велике зацікавлення викликали нові наукові дані щодо пізнавальних можливостей жінок і чоловіків, проблеми жіночого лідерства в науці, а також матеріали про наукові дослідження, наукові школи та життєві історії наших сучасниць. Відбувалися презентації книг про жінок-учених, пам'ятних та ювілейних монет, присвячених жінкам, матеріалів Музею історії жіноцтва, історії жіночого та гендерного руху в Харкові, проєктів наукових і жіночих громадських організацій. На конференції 2011 року організовано велику виставку написаних олійною фарбою портретів жінок-учених від громадського об'єднання «За помісну Україну».

Загалом на конференціях було представлено майже 500 доповідей, усі матеріали опубліковані окремими виданнями і передані в бібліотеки [4–8]. Вони складають своєрідний довідник з розвитку жіночого руху в освітній та науковій галузях упродовж новітнього періоду незалежності України. На кожній із конференцій було представлено результати аналітичних досліджень наших учених. Нижче стисло розглянуто підсумки діяльності організації як за названими напрямками, так і новими, що виникали в процесі роботи.

ДОСЛІДЖЕННЯ СТАНОВИЩА ЖІНКИ-ВЧЕНОЇ В УКРАЇНСЬКІЙ НАУЦІ

Щоби отримати інформацію стосовно реального становища жінки в українській науці, ми порівняли розвиток наукової кар'єри жінок і чоловіків шляхом статистичного аналізування процесу здобуття наукових ступенів за матеріалами ВАК України. Цей наш перший дослідницький проєкт підтримав Міжнародний фонд «Відродження».

ВАК України – державна структура, утворена 1992 року. За часів Радянського Союзу наукові ступені вченим з усіх республік затверджували в ВАК СРСР у Москві. Присудження наукових ступенів в Україні розпочато в січні 1993 року. На час створення ГО «Жінки в науці» в нашому розпорядженні було понад 2000 атестаційних справ за 1993–1996 рр., які охоплювали 21 наукову галузь. Насамперед ми виконали порівняльне дослідження з питання здобуття науковцями вищого кваліфікаційного ступеня доктора наук. Окрім засновниць організації, в дослідженні брали участь співробітники інспекційного управління ВАК кандидат фізико-математичних наук Лариса Загайнова та доктор хімічних наук Сергій Дегтярьов.

Отримані результати засвідчили значну горизонтальну асиметрію у представленості жінок за галузями науки (рис. 1). На їх підставі можна виділити три групи даних: до однієї належать науки гуманітарного профілю (філологічні, психологічні, педагогічні, соціологічні, філософські науки та мистецтвознавство) та медицина, де кількість жінок – докторів наук коливається в межах 32–45 %. До іншої, різко відмінної групи, де цей показник не досягає й 5 %, належать технічні, фізико-математичні, геологічні і ветеринарні науки. Решта галузей займають середнє по-

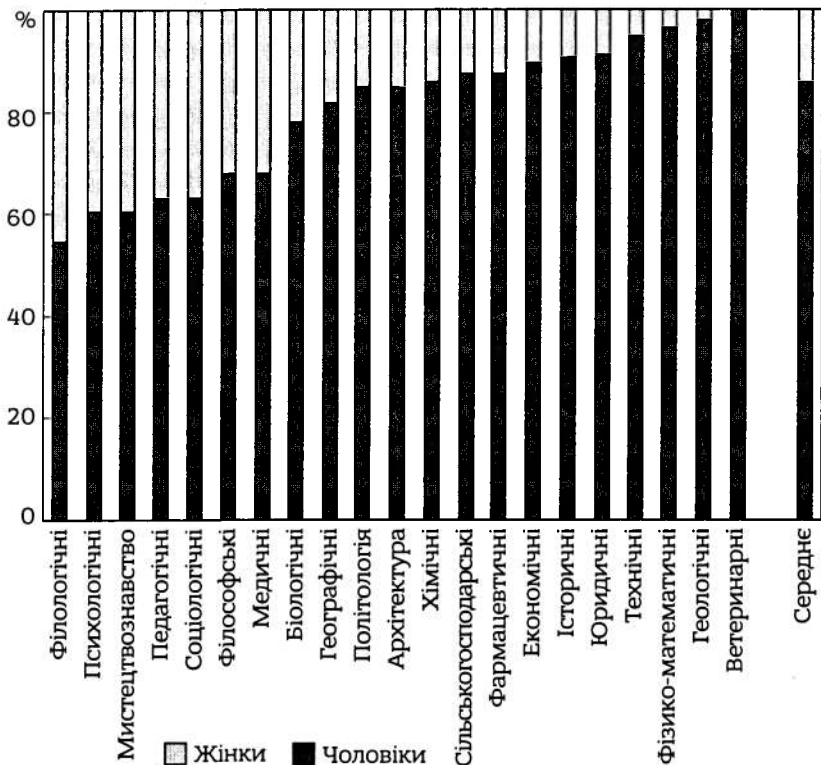

Рис. 1. Кількість докторських дисертацій за галузями наук, захищених в Україні в 1993–1996 рр., % від загальної кількості

ложення з показником 9–22 % (біологічні, географічні, хімічні, аграрні, економічні та інші науки). Середній показник здобуття жінками наукового ступеня доктора наук склав 14,2 %.

Ми порівняли ці дані з іншими відомими на той час статистичними матеріалами (рис. 2) і отримали такі результати: жінки в Україні склали 53 % від загальної кількості населення, 51 – серед студентів і випускників ЗВО, 14 – серед докторів наук, 4 % – серед членів-кореспондентів та академіків НАН України, одиниці – серед керівників наукових установ.

Дещо пізніше встановлено показник кількості жінок серед здобувачів першого наукового ступеня (кандидата наук) –

Рис. 2. Співвідношення чоловіків і жінок серед населення, студентів та учених в Україні, %

близько 30 %, що відповідає наведеній схемі вертикальної асиметрії в здобутті жінками академічної кар'єри, тобто зменшення числа науковиць по мірі просування угору її щаблями.

Якщо пригадати, що українські жінки ще на початку ХХ ст. добивалися дозволу на університетську освіту, то отримані цифри можна розглядати як досягнення, як утвердження жінок в освітній та науковій сферах. Але порівняно з кількістю високоосвічених випускниць закладів вищої освіти бачимо свідчення значної інтелектуальної втрати суспільства на шляху залучення жінок до наукової праці та здобуття наукової кар'єри. Таке явище властиве багатьом країнам, отримало назви «скляної стелі», «втрати талантів» тощо та зумовило всесторонній аналіз його причин і способів зменшення виявленої вертикальної асиметрії.

У плані таких досліджень на матеріалах атестаційних справ здійснено порівняльний аналіз вікових характеристик докторів наук, віку здобуття ними ступеня кандидата наук і тривалості періоду підготовки докторських дисертацій. Спостерігаються деякі коливання вікових показників за галузями наук, проте вони незначні, як не відрізняються і середні показники (рис. 3). Причому така закономірність характерна не тільки для обраного періоду досліджень, а й для часу здобуття цими науковцями ступеня кандидата наук, тобто 10–20 років тому (рис. 4).

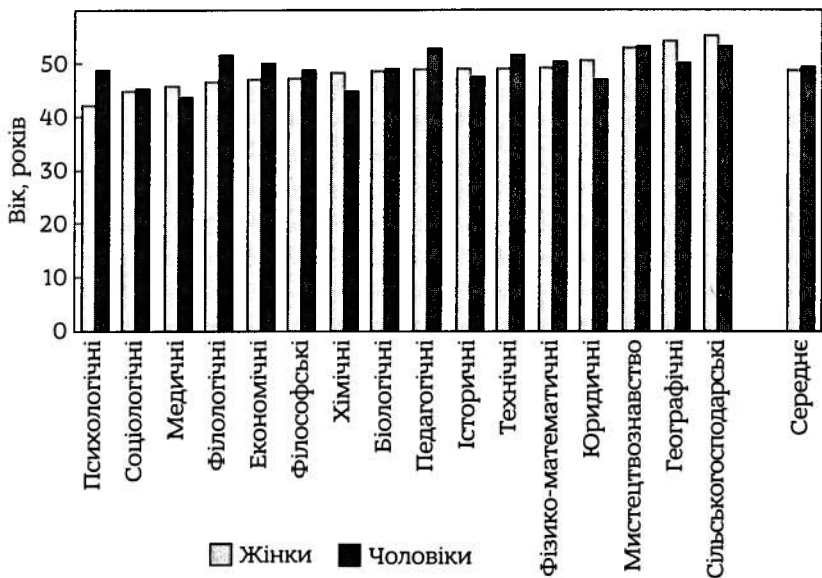

Рис. 3. Вікові характеристики здобувачів докторського ступеня за галузями наук

Однак цікаві результати ми отримали, коли проаналізували віковий показник детальніше, за п'ятирічним періодом, що відображено на рис. 5. Виявилось, що для чоловіків в обох групах цей показник має нормальний розподіл з поступовим наростанням до 40–50 років і зниженням після цього віку. А серед дисертанток виокремлюється дві групи, одна з яких захищає докторські до 45, а інша – після 50 років, причому перша група переважає відповідну групу чоловіків. Окрім того, зафіксовано групу жінок, які здобували звання доктора наук дещо раніше від чоловіків, до 30–35 років, це чіткіше видно з даних стосовно фізико-математичних наук, де кількість жінок-докторів до 30 років становить близько 8 %, а чоловіків – 0,2 %. І значна група жінок здобуває ступінь доктора наук після 50 років.

На рис. 6 та 7 наведено результати подібного аналізу тривалості періоду підготовки докторських дисертацій з різних галузей наук. Також не спостерігається помітної різниці між чоловіками і жінками за середніми значеннями тривалості пе-

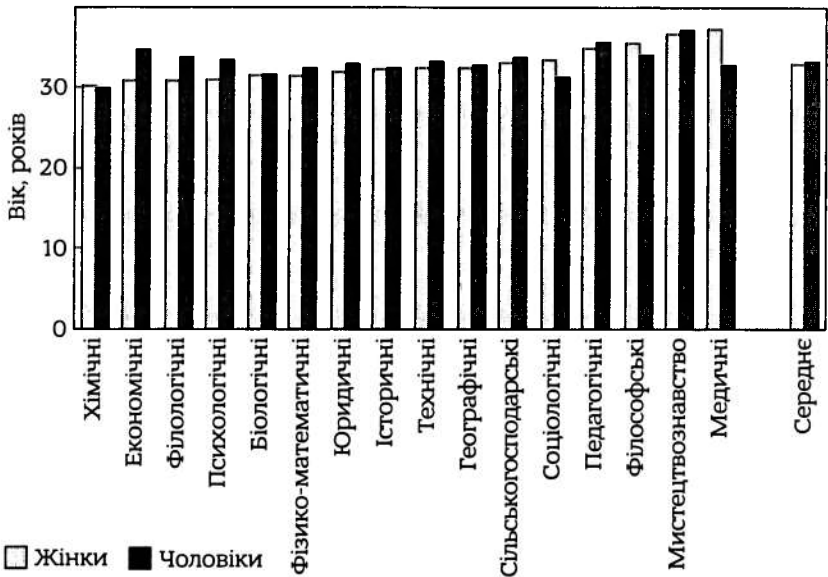

Рис. 4. Вікові характеристики докторів наук на час здобуття кандидатського ступеня

ріоду підготовки робіт, деяке подовження терміну виявлено з педагогічних наук і мистецтвознавства у чоловіків, з аграрних та географічних наук – у жінок, але середнє значення з усіх наук практично однакове.

Результати аналізування за п'ятирічним періодом підтверджують висновок про високу наукову активність частини молодих жінок, які швидше захищають докторські дисертації, на що вказує як величина загального показника з усіх наук, так і аналіз ситуації в медичних науках.

На нашу думку, виявлення двох популяцій жінок за досліджуваними показниками вказувало, що наукова кар'єра жінок в Україні складається інакше, ніж у чоловіків: це шлях компромісу між науковою кар'єрою та іншими функціями жінки, насамперед материнством. Частина жінок здатна на такий компроміс, може поєднати ці функції й успішно реалізувати себе в науковій сфері навіть за несприятливих побутових умов і здебільшого за рахунок власної організованості. Тому покращання соціальних

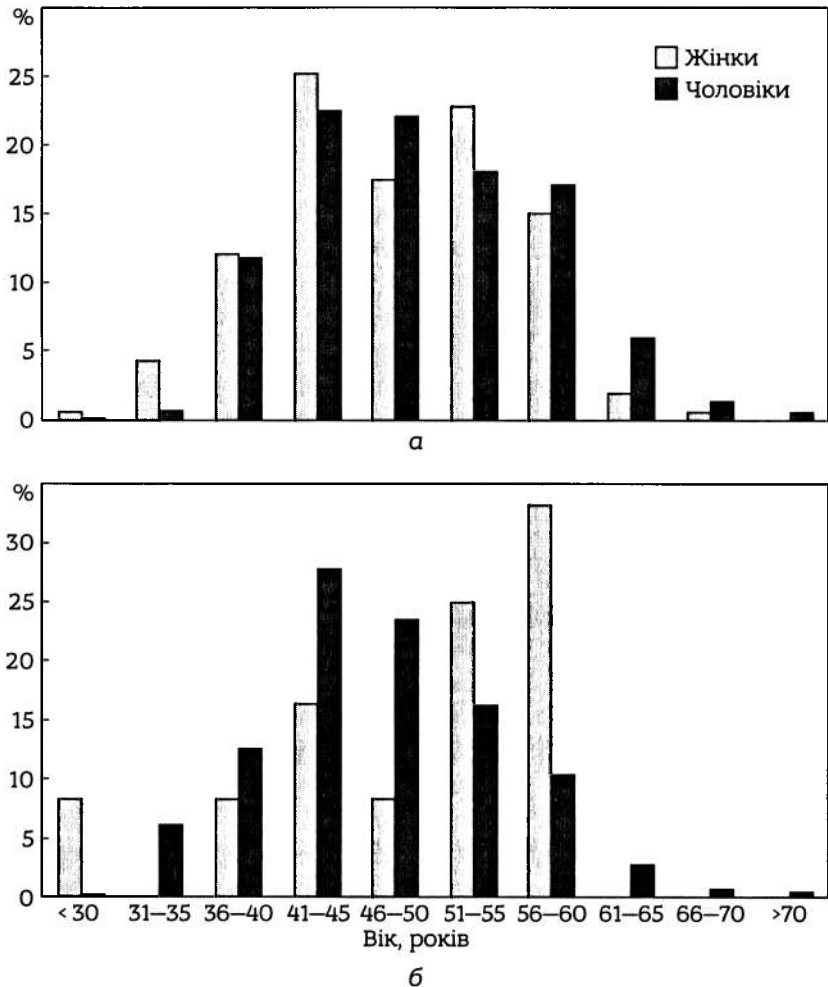

Рис. 5. Кількість захистів докторських дисертацій здобувачами певних вікових категорій, % від загальної кількості: а – всі науки, б – фізико-математичні науки

умов, сприяння науковій діяльності жінки може зробити її працю ефективнішою. Отримані результати дали підставу стверджувати, що інтенсивність наукової праці жінок практично не поступається інтенсивності наукової праці чоловіків.

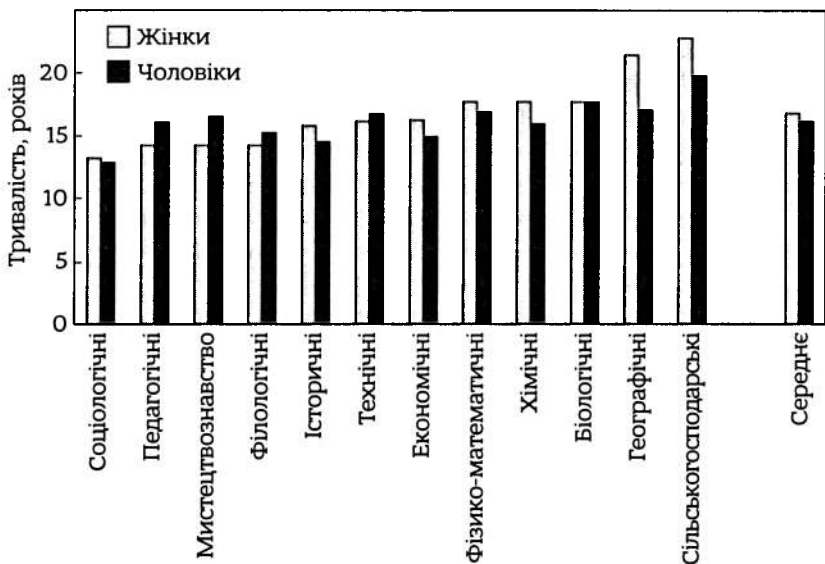

Рис. 6. Тривалість періоду підготовки докторських дисертацій за галузями наук

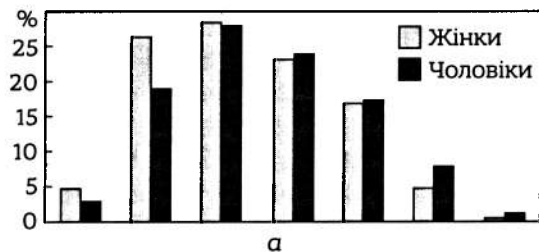
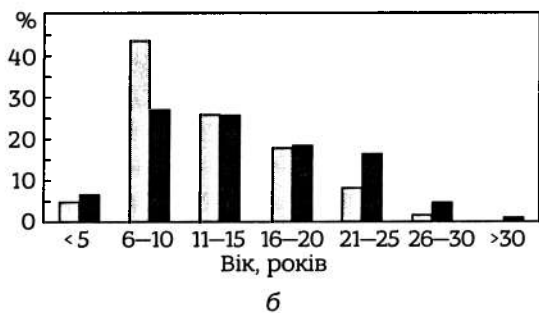

Рис. 7. Співвідношення кількості захистів докторських дисертацій і тривалості періоду підготовки, % від загальної кількості: а – загальний розподіл, б – медичні науки

Цікаво було порівняти ці результати зі становищем жінки-вченої в інших країнах. На той час вже були оприлюднені відомості про кількість жінок, що отримали ступінь *PhD* у США від 1920 до 1991 року [9]. Від 1975 року спостерігалось зростання кількості науковиць у всіх галузях наук: за незмінної кількості вчених у науці та техніці протягом двадцяти років кількість жінок зі ступенем *PhD* на початок 1990-х років перевищила 30 %. Автори зробили висновок, що зростання контингенту висококваліфікованих науковиць стало наслідком згаданих вище ініціатив громадських і державних організацій зі сприяння науковій кар'єрі жінок, розпочатих від 1970-х років.

Якщо врахувати нашу двоступеневу систему наукової кваліфікації, відмінну від зарубіжної, й відповідно об'єднати кількість науковиць обох рівнів, тобто 30 % кандидатів і 14 % докторів наук, то отримаємо навіть вище значення, ніж у США, хоча спеціального сприяння жінкам-ученим в Україні не було. Наукознавці дослідили, що гендерна історія пострадянських країн є навіть складнішою за політичну, оскільки існувала невідповідність між високою професійною активністю жінок і консервативною гендерною ситуацією, чого не було у науково-освітній галузі західних розвинутих країн [10]. За радянських часів були проголошені рівні виборчі права жінок і чоловіків, повна зайнятість, доступ до освіти, існувала система дитячих садків. Це сприяло зростанню кількості високоосвічених жінок у різних сферах суспільства (зокрема і в науці, хоча і на нижчих посадах), водночас спричиняючи подвійне навантаження на жінку – на роботі і вдома. Через таку формальну «гендерну рівність» і постійну надмірну зайнятість розвивався синдром самообмеженості жінок з низькою чутливістю до нерівності у професії, меншою вимогливістю до кар'єрного зростання, традиційним сприйняттям усталених гендерних ролей, непопулярністю власне жіночих проблем. Це і зумовило незначну кількість жінок на вищих суспільних і наукових позиціях. Очевидно, що всі ці характеристики повністю стосуються того жіночого наукового контингенту, який був об'єктом наших досліджень у перші роки формування власне української наукової системи.

Узагальнення отриманих статистичних даних дало підстави дійти таких висновків:

- на початку 1990-х років в Україні жінки склали понад 50 % випускників закладів вищої освіти, в межах 30 % – фахівців з науковим ступенем кандидата і 14 % – доктора наук;
- в країні існує значна вертикальна і горизонтальна асиметрія в представленості жінок-учених у науковій галузі: кількість їх різко менша на вищих кваліфікаційних та посадових позиціях, а також у технічних, фізико-математичних та деяких природничих науках;
- існує також чітка відмінність у динаміці розвитку наукової кар'єри жінок і чоловіків.

Загалом же наведені результати дослідження становища жінки в науці засвідчили існування гендерної нерівності в українській науковій галузі.

Зібраний масив даних і висновки, зроблені на цій підставі, викликали значне зацікавлення усіх, хто мав змогу з ними ознайомитись, зокрема під час представлення на різних публічних заходах. За пропозицією ГО «Жінки в науці» у ВАК України було розроблено програму постійного збирання таких відомостей. Наші щорічні аналітичні дослідження гендерних відносин у науковій сфері продовжувались до 2010 р., отримані результати ми послідовно висвітлювали в матеріалах конференцій та спеціальних публікаціях.

На рис. 8 показано загальну динаміку здобуття жінками наукових ступенів, яка свідчить про поступове стабільне зростання цього показника за досліджуваний період. Починаючи від 2001 р. спостерігається досягнення гендерного паритету серед здобувачів першого наукового ступеня, а під кінець моніторингу кількість жінок серед них досягла 58 %. Упродовж цього часу зростав і загальний показник кількості докторок наук, хоч і повільніше: наприкінці 1990-х років він склав 26 %, 2006 р. перетнув позначку 30 %, а в 2009 та 2010 рр. сягнув відповідно 38 і 36 %. Тобто за досліджуваний період від 1996 до 2010 рр. відбулося практично подвоєння кількості жінок обох наукових кваліфікаційних рівнів.

Однак кількість жінок на вищих посадових позиціях практично не змінилася: так само одиниці їх були серед академіків

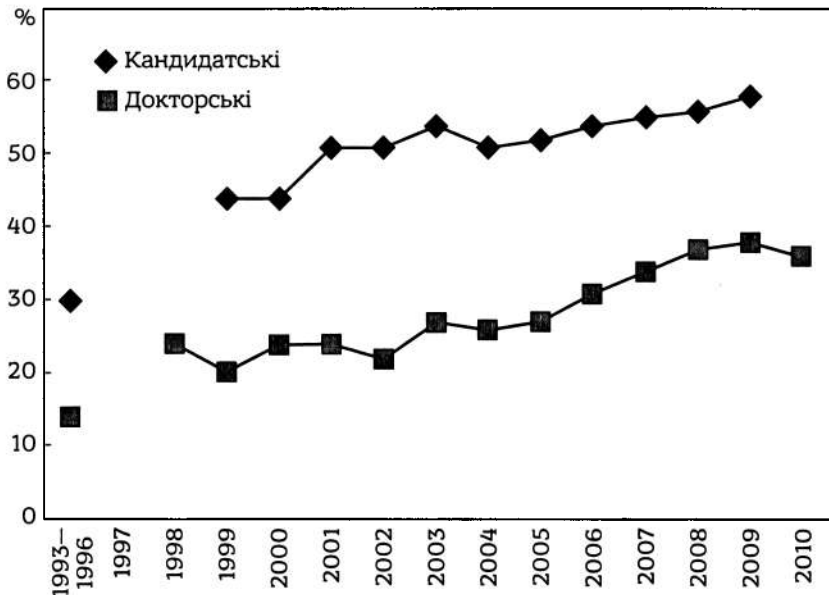

Рис. 8. Динаміка захисту жінками кандидатських та докторських дисертацій, % від загальної кількості

чи керівників установ навіть у сфері освіти, де, як зазначалось на Парламентських слуханнях 2004 р., працює 83 % жінок, тільки 3 % жінок були серед керівників закладів вищої освіти і жодної – серед кадрового резерву Міністерства.

Дослідження розподілу кількості захистів за галузями наук виконане стосовно докторів за період 1998–2010 рр., кандидатів – 2003–2009 рр. На рис. 9 і 10 наведено результати за перший і останній рік аналізування, а проміжні результати щорічного моніторингу висвітлено в Додатку 1.

Порівняння діаграм на рис. 1 та 9 свідчить, що за досліджуваній період відбулась значна зміна гендерного профілю української науки, а саме – зменшення відносної кількості чоловіків зі ступенем доктора наук практично за всіма галузями і відповідне зростання частки жінок. Особливо така закономірність показова для економічних наук: протягом 1993–1996 рр. серед докторів було 10 % жінок, в 1998 р. їх кількість склала

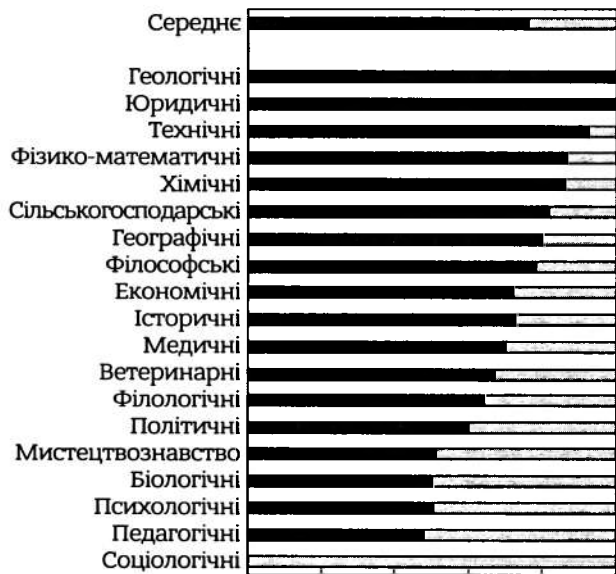
28 %, і далі стабільно зростала до 52 % в 2010 р., тобто представленість жінок тут збільшилась у понад п'ять разів. Подібне, але нестабільне, зростання частки жінок – докторів наук (від 8 до 32 % в 2009 р., а 2008 р. навіть до 40 %) зафіксовано для юридичних наук, але 2010 року цей показник упав до 15 %.

У групі докторів гуманітарних наук збільшення частки жінок також помітно практично відразу, уже в 1998 р. для педагогічних, соціологічних та психологічних, а від 2003 р. – і для філологічних наук. Під кінець періоду аналізування представленість їх в цих науках стабільно була в межах 60–80 %, тобто зросла удвічі. Менш виражене, але також стабільне поступове зростання цього показника відзначено у філософських, медичних, біологічних, сільськогосподарських науках. Традиційно низькою є частка жінок серед докторів наук з фізико-математичних і технічних спеціальностей: упродовж досліджуваного періоду цей показник змінився від 3–5 % у масиві даних 1993–1996 рр. до 6–17 % в 2010 р.

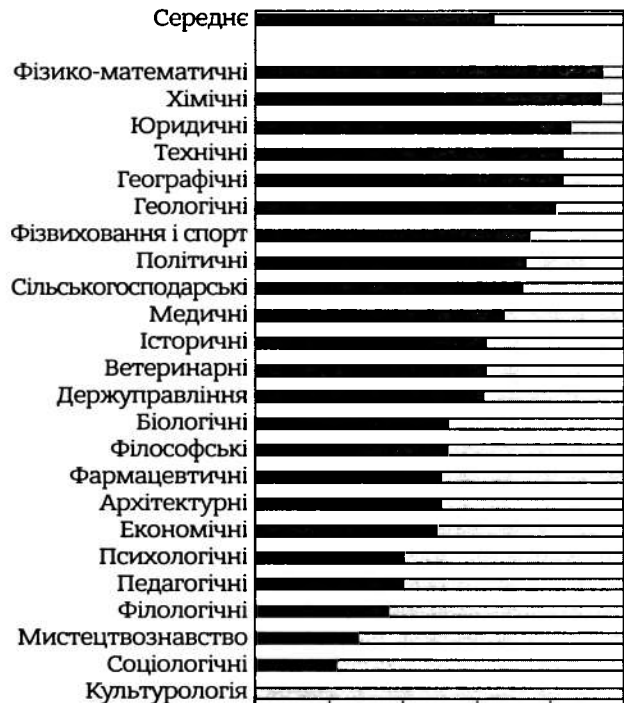
Аналіз горизонтальної асиметрії за галузями наук показника здобуття жінками ступеня кандидата наук тривав протягом 2003–2009 рр., коли, як видно з рис. 8, за загальною кількістю захистів жіноча складова вже перевищувала чоловічу.

Порівняння діаграм на рис. 10 свідчить, що «фемінізація» деяких галузей науки була у цей час ще яскравішою, виняток становить лише нововведена спеціальність «військові науки». Упродовж семи років аналізування частка жінок у філологічних науках чітко перебуває в межах 85–88 %, в педагогічних – 70–80, соціологічних – 55–75, психологічних – 70–80, філософських, біологічних та економічних – 60–70 %. Дещо нижчий показник у медичних, хімічних, історичних, сільськогосподарських науках – у межах 40–60 %, і найнижчий у технічних – 30 та фізико-математичних – 30–40 %.

Групою дослідниць, очолюваною професоркою Наталією Таран, у 1999 та 2004 рр. виконано статистичний аналіз жіночої та чоловічої складових у викладацькій та науково-дослідній частинах КНУ імені Тараса Шевченка (рис. 11). Із даних аналізу видно, що на 1999 р. кількість жінок серед викладачів та науковців університету перебувала в межах 41–52 %, з незначною перевагою

а

б

■ Жінки ■ Чоловіки

Рис. 9. Кількість докторських дисертацій, захищених чоловіками і жінками в 1998 (а) та 2010 (б) роках, % від загальної кількості

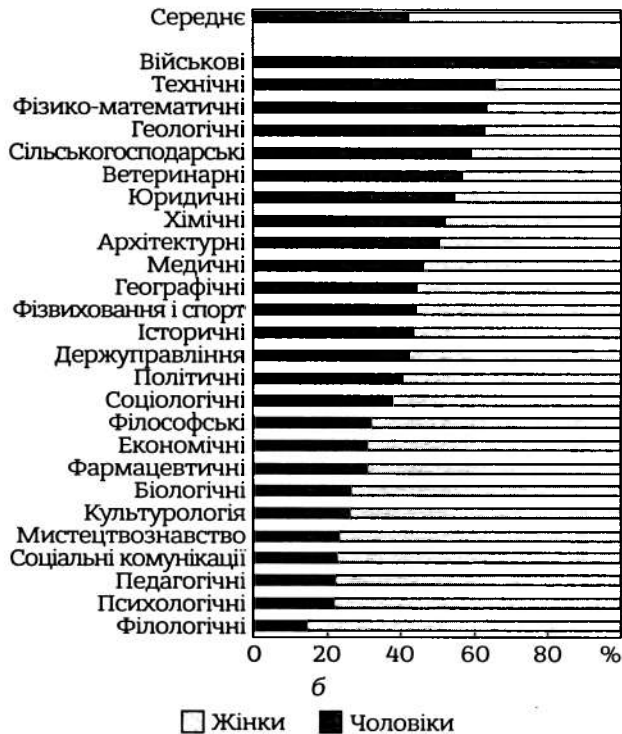
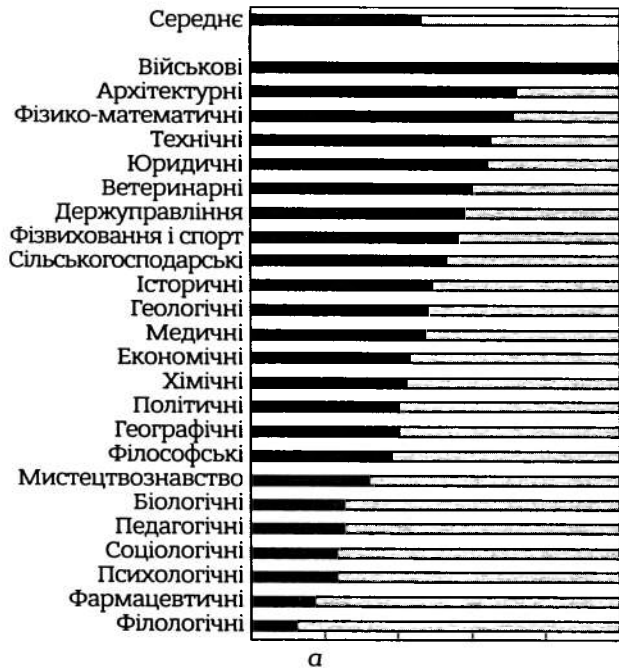
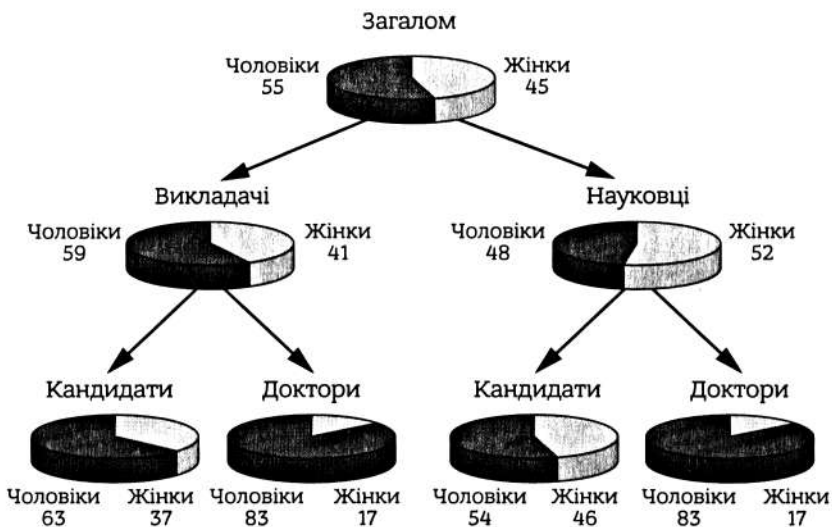
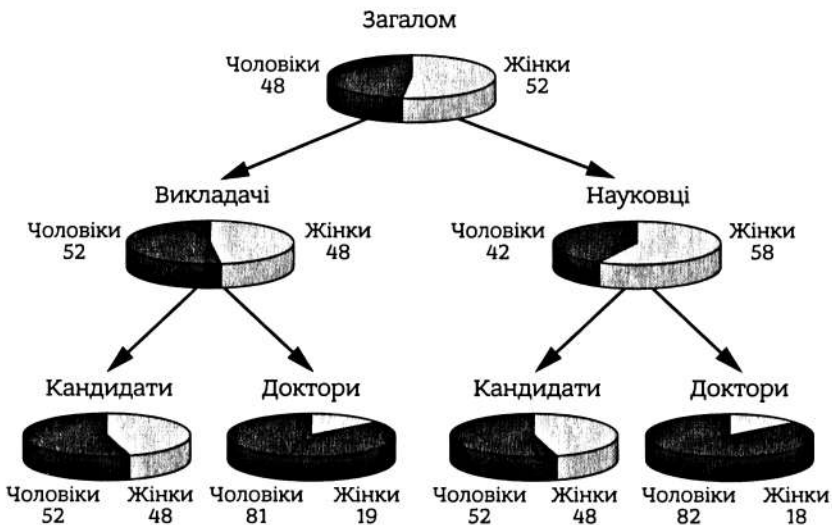

Рис. 10. Кількість кандидатських дисертацій, захищених чоловіками та жінками в 2003 (а) та 2009 (б) роках, % від загальної кількості

а

б

Рис. 11. Співвідношення чоловіків та жінок серед викладачів і науковців Київського національного університету імені Тараса Шевченка у 1999 (а) та 2004 (б) роках, %

чоловіків серед викладачів, а жінок – серед науковців. Менше їх серед кандидатів наук – відповідно 37–46 %, і всього 17 % – серед докторів наук. Через 5-річний період, у 2004 р., спостерігається тенденція до збільшення жіночого контингенту за всіма показниками, чіткіше це помітно за кількістю кандидатів наук серед викладачів.

На рис. 12 і 13 наведено результати дослідження загального розподілу фахівців на факультетах університету. Як і в наведених вище матеріалах, найбільшою є частка жінок серед кандидатів філологічних наук: уже 1999 року вона становила 80 % і на цьому ж рівні зафіксована через п'ять років. Другу групу за кількістю – від 40 до 50 % – складають хіміки, економісти, біологи, психологи і соціологи, юристи та фахівці з міжнародних відносин. Майже в усіх цих галузях частка жінок серед кандидатів наук зросла, особливо економічних – з 45 до 73 %. Різко відрізняються малою часткою жінок серед кандидатів наук (в межах 2–12 %) факультети кібернетики, геології, радіофізики і фізики, і ця цифра мало змінюється в подальші п'ять років, як і ситуація на механіко-математичному факультеті.

У докторському контингенті найбільше жінок працює у трьох галузях – юридичній, філологічній та філософській. На деяких факультетах університету зовсім відсутні жінки зі ступенем доктора наук, наприклад, 1999 року на факультетах міжнародних відносин, кібернетики, геології, географії; в межах 1–3 % їх на факультетах радіофізики, фізики, механіко-математичному, і ці показники не поліпшились 2004 року, зросли лише в Інституті міжнародних відносин. Водночас значна «фемінізація» наукового складу відбулась на факультеті психології та соціології і в Інституті журналістики – кількість жінок-докторів стала більшою у 3 і 2 рази відповідно. Загалом тенденція змін у кількості науковців університету виражена меншими цифрами, що пов'язано з коротким періодом порівняльного аналізування.

На першій конференції ГО «Жінки в науці» 1999 року було презентовано результати подібного статистичного дослідження в Львівському національному університеті імені Івана Франка [4, с. 79]. З'ясовано, що серед науковців кількість жінок ста-

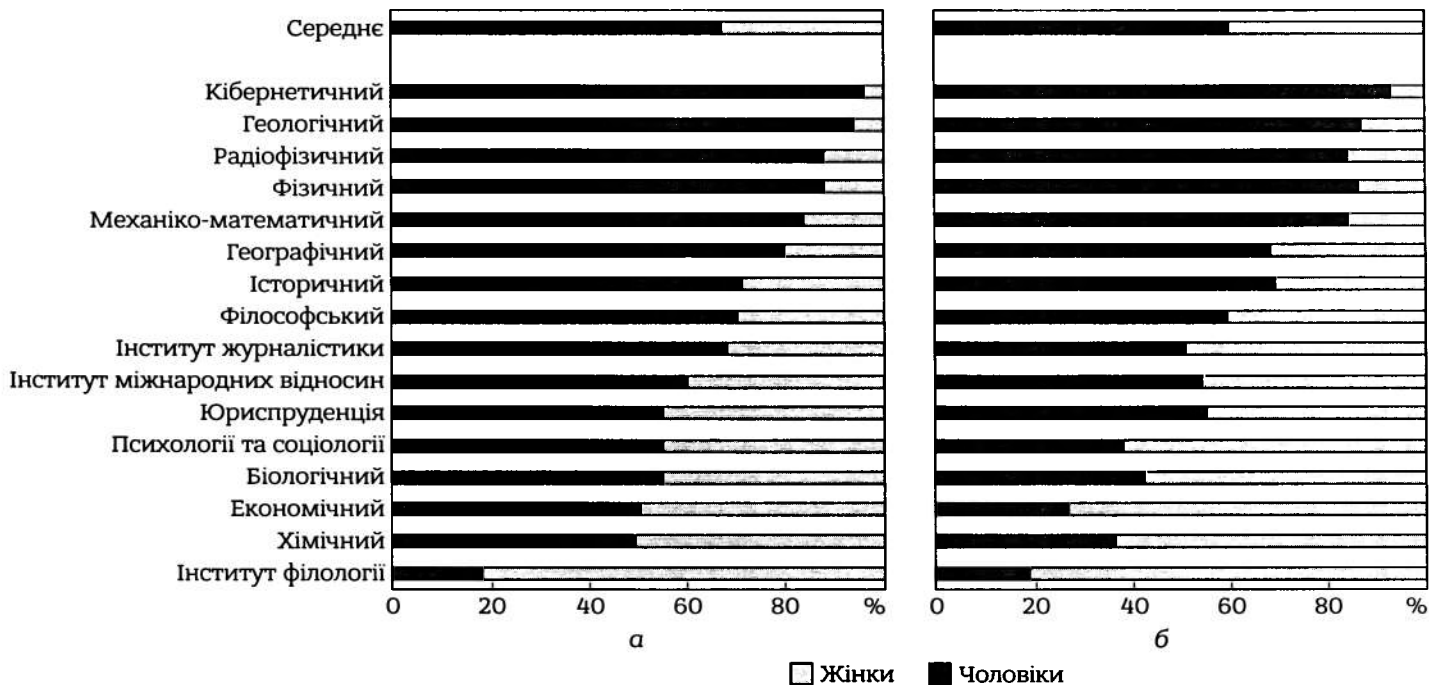

Рис. 12. Співвідношення чоловіків і жінок серед кандидатів наук на факультетах Київського національного університету імені Тараса Шевченка у 1999 (а) і 2004 (б) роках, % від загальної кількості

новила 34 %, серед кандидатів наук – 35, серед професорів – 24,5 і серед завідувачів кафедр – 10 %.

Цікаві дані отримано дослідницями за результатами аналізу внеску в природничі та технічні науки жінок-професорів НТУУ «КПІ» за сто років – від 1898 до 1998 рр. [6, с. 328]. Серед 223 професорів за цей час було лише 12 жінок, що складає 5,3 %, з них 3,5 % отримали кваліфікацію з технічних, 1,8 % – з фізико-математичних наук.

Наведені результати дослідження гендерного балансу науково-викладацького складу в освітянській галузі на межі тисячоліть аналогічні отриманим у ході загального аналізування наукової галузі. Так само спостерігається суттєва перевага чоловічої компоненти на вищих кваліфікаційних рівнях і тенденція зростання частки жінок, переважно в сфері гуманітарних наук. Низький відсоток їх зафіксовано в науках фізико-математичного профілю – як у сучасному, так і в історичному аспектах.

Виявлена значна асиметрія у захисті дисертацій за галузями науки, із чітким переважанням жінок у гуманітарних і низьким представництвом у галузях фізико-математичних та технічних наук, також не є особливістю лише української науки. Наприклад, 2006 року у США жінки захищали 71 % дисертацій з психології, але лише 30 % – з математики, 29 – з фізики, 20 – з інженерії [11]. У 2008–2009 рр. за цим показником переважали медицина (77 %), педагогіка (67 %) і соціологія (60 %). Такі дані слугували західним фахівцям підґрунтям для розроблення заходів з «дегендеризації» науки, зокрема започаткування спеціальних дисциплінарних програм для дівчат та хлопців від школи до навчальних закладів із метою зацікавлення їх певними галузями наук.

Отримані в цій серії досліджень дані стали основою таких висновків:

- протягом 1996–2010 рр. відбулась значна зміна гендерної картини української науки, а саме: зменшення представленості чоловіків практично в усіх галузях і подвоєння кількості жінок на обох наукових кваліфікаційних рівнях;

- спостерігається значний гендерний дисбаланс за деякими науковими напрямками, пов'язаний із недостатнім представництвом жінок у фізико-технічних, а чоловіків – у гума-

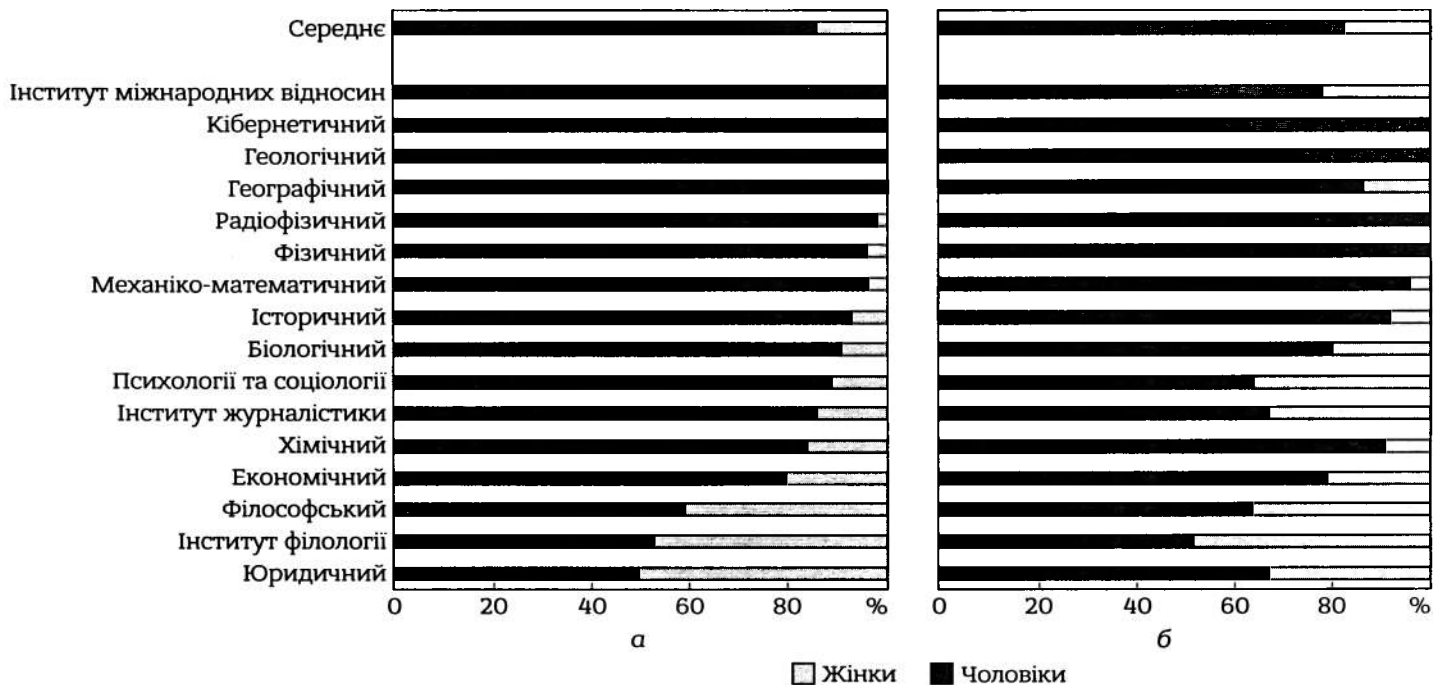

Рис. 13. Співвідношення жінок і чоловіків серед докторів наук на факультетах Київського національного університету імені Тараса Шевченка у 1999 (а) і 2004 (б) роках, % від загальної кількості

нітарних науках, що повинно бути предметом уваги органів влади, які опікуються політикою у науковій сфері.

Очевидно, що, на відміну від західної науки, зростання залучення жінок до наукової галузі в Україні не можна пояснити заходами гендерної політики, оскільки її не існувало. Описаний процес «фемінізації» науки у нас відбувався на тлі негативних явищ, пов'язаних із політичною та економічною трансформацією суспільства і витісненням науки зі сфери державних пріоритетів. Головними з них були різке падіння рівня фінансування та відтік учених, зокрема виїзд перспективних фахівців за кордон. Ми зіставили динаміку цих процесів з отриманими результатами дослідження становища жінки в науці.

Характер зміни фінансування науково-дослідних робіт в Україні у посттоталітарний період та її причини описані в багатьох джерелах, тут наведемо узагальнені статистичні дані: 1990 року витрати на науку склали 3,02 % внутрішнього валового продукту, 1996 – 1,16; 2003 – 0,8; 2005 – 0,4; 2010 – 0,3; 2016 – 0,2 %. Отже, впродовж періоду досліджень становища жінки в українській науці фінансування наукової галузі знизилось на порядок. Очевидно, що в цих умовах загальна кількість дисертацій мала б зменшуватись, і така закономірність дійсно спостерігалась на початку 1990-х років (рис. 14). Так, до 1995 р. кількість здобувачів обох наукових ступенів упала на третину, однак надалі динаміка захистів кандидатських дисертацій відновилась, а від 2000 р. відбулось нелогічне зростання цього показника, яке у 2009 р. перевищило значення перших років нашого дослідження в понад два рази. Слабше виражена ця тенденція стосовно докторських робіт, однак від 2009 р. їх кількість також почала зростати.

Проаналізовано, за рахунок яких наукових галузей могло відбутись таке помітне зростання кількості кандидатських дисертацій. Результати засвідчили значний перекид у розвитку деяких наукових напрямів, а саме зменшення загальної кількості захистів, й, відповідно, інтенсивності досліджень, з низки природничих дисциплін. Як приклад на рис. 15 наведено порівняльні дані щодо динаміки захистів у двох галузях (фізико-математичних і юридичних наук) упродовж 1993–2009 рр.

Дослідження становища
жінки-вченої в українській науці

Рис. 14. Загальна кількість захищених в Україні кандидатських та докторських дисертацій, 1993–2009 рр.

Рис. 15. Загальна кількість захищених в Україні кандидатських дисертацій з фізико-математичних та юридичних наук, 1993–2009 рр.

Добре помітно значне зменшення інтенсивності кваліфікаційних досліджень з фізико-математичних наук, водночас з юридичних наук вона зросла у 8–9 разів! Ще чіткіше простежується зниження інтенсивності досліджень з фізико-математичних наук на прикладі докторських дисертацій: якщо у 1993 і 1994 рр. захищено відповідно 158 і 142 дисертації, то у 2009 і 2010 рр. удвічі менше – 67 і 70.

Наведені результати про значне збільшення кількості захистів дисертаційних робіт за зниження фінансування ставили питання про якість наукових досліджень, за якими отримано кваліфікацію. Відомо, що за радянського періоду основні ресурси для розвитку наукових досліджень і наукові школи були зосереджені в Академії наук, діяльність закладів вищої освіти була спрямована переважно на навчання студентів, а наукові дослідження у них стосувались здебільшого прикладних розробок. Тому можна було очікувати, що різке зниження фінансової підтримки науки спричинить падіння інтенсивності насамперед академічних досліджень, що і засвідчили кількісні показники захисту дисертацій у різних установах, проаналізовані 2004 року і наведені у табл. 1.

Таблиця 1. Кількість дисертацій, виконаних в Україні в установах різного підпорядкування і захищених 2004 року

Підпорядкування установи	Дисертація на здобуття наукового ступеня			
	доктора наук		кандидата наук	
	кількість робіт	частка, %	кількість робіт	частка, %
НАН України	152	21,2	585	11,2
Академія аграрних наук	30	4,2	136	2,6
Академія медичних наук	42	5,9	136	2,6
Міністерство освіти і науки	244	34,0	2403	45,8
Міністерство охорони здоров'я	92	1,8	572	10,9
Кабінет Міністрів України	48	6,7	319	6,1
Інше	109	15,2	1092	20,8
Разом	717		5243	

Так, упродовж 2004 р. в установах, підпорядкованих НАН України, захищено 585 кандидатських дисертацій, що складає лише 11,2 % від їх загальної кількості, ще 5 % додали Академії аграрних і медичних наук. Трохи вищий показник докторських дисертацій, але загалом близько 70 % докторських і понад 80 % кандидатських робіт виконані в установах різного підпорядкування, для частини яких системна наукова дослідницька діяльність, очевидно, не є головною.

Дослідження процесу виїзду висококваліфікованих учених за кордон здійснено в рамках пілотного проекту «Українські вчені за кордоном: наукові досягнення, перспективи співпраці та повернення», який виконала ГО «Жінки в науці» у 1999 р., та ґрунтового проекту «Проблеми наукової еміграції в Україні: порівняльний і соціологічний аспекти», розпочатого в 2000 р. у співпраці з установами НАН України: Українським міжнародним комітетом з питань науки та культури, Інститутом соціології й Центром досліджень науково-технічного потенціалу та історії науки імені Г.М. Доброва (нині це Державна установа «Інститут досліджень науково-технічного потенціалу та історії науки ім. Г.М. Доброва НАН України»).

Останній проект охопив такі питання: охарактеризовано стан науково-технічного потенціалу України та еміграції науковців за даними Державного комітету статистики та за даними опитування керівників установ НАН України і Міністерства освіти і науки України; досліджено науково-соціальні орієнтації студентів старших курсів університетів і молодих учених НАН України та ставлення до наукової еміграції керівників її наукових установ; узагальнено думки представників наукової діаспори, опрацьовано світовий досвід вирішення проблеми наукової еміграції та розроблено рекомендації для України. Головні з них – це активні дії щодо кардинального реформування наукової галузі та її міжнародна інтеграція, зокрема шляхом взаємодії з українською науковою діаспорою. Загалом в анкетуванні за обома проектами (опис анкет наведено в Додатку 2) взяло участь близько 3000 осіб. Результати досліджень було опубліковано [12, 13], тому тут зупинюсь лише на декількох фактах щодо виїзду вчених.

Інформацію про еміграцію докторів наук Держкомстат України надає з 1991 р., кандидатів наук – з 1996 р. Згідно з цими даними, за період 1991–1999 рр. емігрувало 498 докторів наук, 40 % з яких спеціалізувалися в біологічних і медичних науках, близько 50 % – у фізико-математичних та технічних науках. За чотири роки (1996–1999) виїхало 515 кандидатів наук. Якщо припустити, що протягом перших п'яти років ця цифра не була меншою, то приблизна кількість кандидатів наук, які виїхали за кордон, могла перевищити 1000 осіб. Протягом 2000–2010 рр. виїхало ще 140 докторів і 754 кандидати наук. Отже, загальна кількість фахівців із науковими ступенями, які виїхали за кордон упродовж досліджуваного періоду, за цим не надто точним підрахунком, становить не менше 2407 осіб, з них – 638 доктори і 1754 – кандидати наук. Чверть з них склали фахівці віком до 40 років, третину – до 50 років, що, відповідно, погіршило вікову структуру наукового контингенту всередині країни: згідно з даними аналітиків, лише за десятиліття 1991–2000 рр. середній вік докторів наук зріс з 55 до 59 років, кандидатів – з 47 до 51.

Гендерну картину процесу еміграції вчених ми оцінили на підставі даних опитування керівників установ НАН України і Міністерства освіти і науки України. Запити було надіслано в 84 установи, чіткі відповіді надали 40 з них. Загальна кількість науковців, які виїхали впродовж 1991–1999 рр., за даними цього опитування, складає 483 особи, серед них 123 жінки і 360 чоловіків (рис. 16). За рівнем кваліфікації розподіл такий: серед 123 жінок були 10 докторів, 108 кандидатів наук та 5 інженерів; із 360 чоловіків – 30 докторів наук (серед них чотири академіки і член-кореспонденти НАН України), 291 кандидат, чотири аспіранти, 15 інженерів. Тобто з науковими ступенями – 459 осіб, з них 60 докторів і 399 кандидатів наук. Близько 46 % від загальної кількості учених – представники біологічних і медичних наук, 37 % – фізико-математичних і технічних наук, 12 % – хімічних наук. Більша частина з них працювали над проблемами математичного аналізу, фізики твердого тіла, фізики напівпровідників, ядерної фізики, теоретичної фізики, морської гідрофізики, органічної хімії, будівельної механіки, а також у

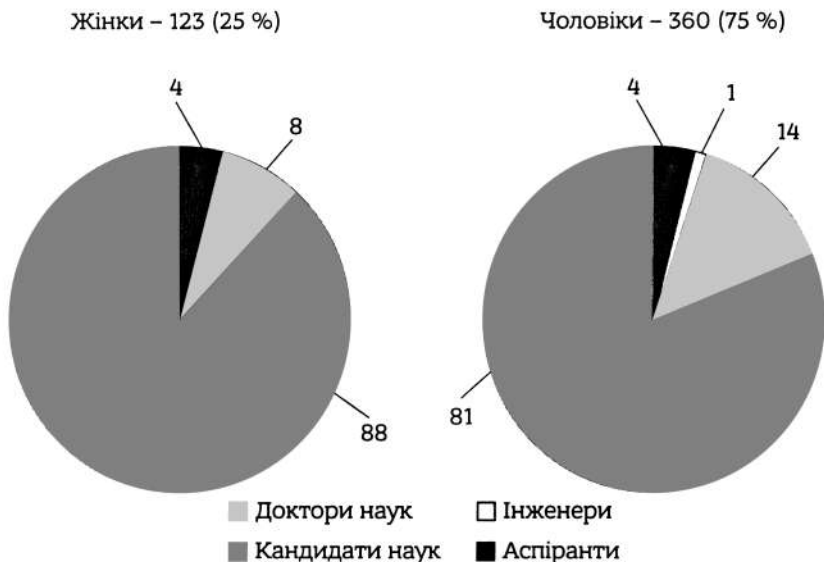

Рис. 16. Розподіл за статусом і статтю науковців, які виїхали з України у 1991–1999 рр., за даними опитування керівників установ, %

галузі комп'ютерних наук. Серед біологів переважали фахівці з молекулярної та клітинної біології, фізіології й біохімії.

Очевидно, наведені цифри демонструють лише незначну частину відтоку кадрів з наукової сфери, оскільки охоплюють переважно фахівців з природничих наук, які затребувані на міжнародному науковому ринку. Багато інших науковців через низьку оплату праці перекваліфіковувалися і переходили в інші сфери діяльності. Це призвело до істотного зменшення загального наукового контингенту: за перше десятиріччя існування в Україні власної наукової системи – наполовину, до 2015 р. – майже на 80 %.

Отже, зафіксована зміна гендерної картини української науки, а саме подвоєння кількості жінок на наукових кваліфікаційних рівнях упродовж 1996–2010 рр. і зменшення представленості чоловіків практично в усіх галузях, були частково спричинені відтоком з низькооплачуваної і малопrestiжної наукової галузі мобільнішої чоловічої складової, зокрема виїз-

дом учених за кордон, що особливо чітко помітно серед кандидатів наук. Еміграція жінок-учених також відбувалась, але в значно менших масштабах – у межах третини від загального складу фахівців.

Необхідно зазначити, що загалом виїзд учених, як показали наші дослідження 1990–2000-х рр., відбувається в багатьох постсоціалістичних і навіть науково розвинених країнах. Поряд зі значним зниженням фінансування наукової сфери, причиною виїзду є неможливість реалізації власного наукового потенціалу [10]. Тому в багатьох країнах розробляють систему заходів, спрямованих на зменшення еміграції вчених і залучення емігрантів до співпраці з вітчизняними науковцями.

Зіставляючи наведений у цьому розділі аналітичний матеріал щодо відстеження гендерних характеристик української наукової системи впродовж перших двох десятиліть її формування та динаміки розвитку кваліфікаційних досліджень, доходимо такого висновку: загалом позитивним є те, що кількість жінок-учених за досліджуваний період зросла і вони змогли зайняти нішу, що утворилась унаслідок відтоку з науки чоловічої компоненти. Водночас викликом нової ситуації стала якість наукових робіт, у захисті і кваліфікації яких тепер значну участь беруть жінки. Нелогічними виглядають як помітне збільшення кількості захистів дисертаційних праць на тлі зменшення державного фінансування науки та відтоку вчених, так і різке зростання кількості вчених у деяких галузях знань, зокрема юридичних та економічних наук.

Також від середини 1990-х років почали з'являтися оголошення про надання послуг з написання дисертаційних робіт. Далі розмаху набуло необґрунтоване збільшення кількості спеціалізованих учених рад – одного з показників для акредитації закладів вищої освіти. Як учасниця першого складу працівників ВАК України, які організовували роботу цієї нової державної структури, зауважу, що тоді нашим принципом було затвердження переважно двох спецрад на спеціальність, щоб у дисертанта був вибір для захисту і водночас у раді був забезпечений відповідний фаховий рівень. На мою думку, хибним кроком урядової політики стало те, що було змінено цей підхід

до формування спецрад, а провиною нашої академічної спільноти, — що вона не змогла втримати відповідну планку якості науки. Це стосується обох груп науковців — і чоловіків, і жінок. Випадки появи неякісних дисертацій і протистояння експертних рад і ВАК щодо їхньої кваліфікації в 1990-х описані в статті «Академічні етюди» (див. Додаток 3).

Подібний процес збільшення участі жінок у наукових дослідженнях упродовж аналізованого нами періоду мав місце і в інших країнах, зокрема членах ЄС. Наприклад, кількість жінок зі ступенем *PhD* там зросла з 39,6 % в 2001 р. до 45 % в 2006 р. [14]. І пояснювали це, як і в цитованому вище випадку зі США, успіхами гендерної політики, оскільки відбувалося таке зростання за незмінної кількості науковців. У нас же гендерної політики практично не було, а «фемінізація» науки спостерігалась на тлі зменшення кількості науковців і інших негативних явищ: значного зниження фінансування науки, критичного падіння престижності наукової праці, старіння наукових кадрів. Було очевидно, що назріла необхідність кардинального реформування наукової галузі, без якого криза буде лише глибшати. Такий висновок містився в резолюціях наших конференцій, які ми передавали в урядові структури, однак відповідних кроків до зміни ситуації зроблено не було. Тому з 2011 р. ГО «Жінки в науці» припинила моніторинг гендерних характеристик науково-освітньої сфери, зосередившись на узагальненні та популяризації досвіду впровадження сучасної гендерної політики в науково розвинених країнах та сподіваючись на використання його в умовах нормального розвитку науки України в майбутньому.

ПРОЄКТ ПІДТРИМКИ НАУКОВОЇ ДІЯЛЬНОСТІ ЖІНОК

Загальновідомо, що на шляху професійного розвитку жінки головна складність полягає у поєднанні кар'єри з материнськими обов'язками. Дослідженням хімічного товариства США було експериментально підтверджено, що істотний вплив на наукову кар'єру жінок, порівняно з чоловіками, має перерва для догляду за дітьми [15]. Це засвідчили й наші дані щодо відмінностей у динаміці розвитку наукової кар'єри жінок і чоловіків, отримані під час фракційного аналізування віку докторантів і тривалості періоду підготовки дисертацій. Однак, якщо у західних країнах такий висновок став підставою для розробки різноманітних програм допомоги жінкам у поєднанні наукової діяльності, сім'ї та материнства, то в Україні спеціальних програм для цієї категорії вчених запропоновано не було.

Водночас в історії нашої науки є багато прикладів такого поєднання. Ось деякі з них: матір'ю десяти дітей була етнолог Пелагея Литвинова-Бартош; шість талановитих дітей виховала член-кореспондент Всеукраїнської Академії наук Олена Пчілка; троє дітей, 47 кандидатів, 11 докторів наук і понад 200 наукових праць – такий доробок першої жінки-кібернетика Катерини Ющенко. Чи легко жінкам поєднувати родинні справи і науку? Певно, що ні. Ось як згадують колеги про П. Литвинову-Бартош: «це була надзвичайно енергійна людина, ...вона навіть не ходила, а бігала» [16, с. 62]; «Моє життя постійно калічилося суперечкою між цими двома обов'язками: родина, діти, чоловік – всіх я їх кохала; а з другого боку – громада, рідний край...» – писала відома професор педагогіки Софія Русова; «Чи не думаєте, що

таке роздвоєння... збагачує нас та робить наше життя цінним і цікавим? Знаю лиш одно, що я однаково не могла б жити і без громадської праці, і без дитини, без особистого щастя» – відповідала їй Мілена Рудницька [16, с. 124]. Підтримала ці думки і сучасниця – доктор фізико-математичних наук Майя Глинчук: «Жінка-фахівець у роботі... може зрівнятися з чоловіком розумом, силою волі, а своєю сумлінністю, якістю виконання може перевершити колегу. Разом з цим вона прагне утвердитися й як мати, дружина. І цим заради кар'єри не поступиться жодна з нас. Але якщо доводиться зробити велику перерву в науковій роботі... то надолужити вже дуже й дуже важко» [17, с. 154].

Дійсно, наукова робота нелегка – немає фіксованого робочого часу; як правило, він перевищує тривалість установленого робочого дня, не завжди вдалим є результати, необхідне постійне вдосконалення своїх знань, вміння сприйняти і оцінити усе більший потік наукової інформації тощо. Підтверджено, що перерва у науковій роботі, пов'язана з доглядом за дітьми, може спричинити зміну професійної діяльності жінки і часто після отримання наукового ступеня вони покидають наукове середовище. Щоб жінка могла поєднати наукову кар'єру і материнство, щоб була доброю матір'ю і успішним ученим, потрібна стійка фінансова ситуація, допомога і підтримка суспільства. У таких умовах, як показали дослідження фінських і американських учених, немає залежності між науковою продуктивністю жінок і структурою сім'ї – жінки з дітьми мають рівну, а в деяких галузях і більшу продуктивність, ніж батьки сімейств. Дослідження великого об'єму виборки дослідників у США виявило, що жінки публікують дещо менше статей за рік, і це може бути зумовлено меншим фінансуванням, проте ці статті містять більший об'єм інформації та мають вищу середню якість. Водночас, не підтвердилась думка, що жінки працюють у менш престижних наукових напрямках. Наприклад, у Швеції чоловіки домінують у нейрології, а жінки – в імунології, обидва напрями перспективні і сучасні.

Тому під час конференції 2002 р., в роботі якої на наше запрошення взяла участь очільниця Міністерства у справах сім'ї, молоді та спорту Валентина Довженко, ми озвучили важливість спеціальної програми для допомоги матерям-науковцям

і отримали позитивний відгук на її підготовку. Щоб обґрунтувати потреби програми, ГО «Жінки в науці» разом із КНК при НАН України ініціювало пілотний проєкт «Розробка пропозицій до програми сприяння поверненню жінок-учених до наукової діяльності після перерви по догляду за дітьми». Для урахування думки жінок, які перебували у відпустці з догляду за дітьми, було відправлено відповідні запити до наукових установ та навчальних закладів і розіслано 150 опитувальних анкет. Окрім загальної інформації про освіту, спеціальність, науковий ступінь анкета містила запитання про власну думку вченої щодо заходів зі сприяння успішному поєднанню наукової кар'єри та материнства. Відповіді надійшли із 17 університетів і 35 наукових інститутів. Загальна кількість жінок, що перебували у декретній відпустці, – 164 особи; з них 72 % – співробітниці університетів, 68 % з яких – аспірантки, решта – кандидати наук. Серед співробітниць наукових інститутів зафіксовано протилежну ситуацію: у відпустці з догляду за дітьми перебувало 65 % жінок з науковими ступенями і 35 % аспіранток, що могло свідчити про відтік молоді з академічних установ. Загалом за фахом серед науковиць більшість склали філологи – 22,5 %, 20 – біологи, 11,6 – економісти, 6,8 % – хіміки. Серед учених університетів переважали філологи – 32 %, економісти – 13,6, біологи – 8,7 %; серед академічних фахівців більшість склали біологи – 45,6 %.

Опитування виявило головні побажання жінок: збільшення розміру заробітної платні, що допомогло б організувати відповідний догляд за дитиною; підвищення престижності наукової праці та забезпечення інфраструктури для виконання експериментальних досліджень; гнучкий графік роботи. Працівниці університетів наголошували на великому педагогічному навантаженні, що не сприяє науковій роботі, тож його необхідно істотно зменшити.

Узагальнення міжнародного досвіду зафіксувало різноманітні підходи до вирішення цієї проблеми на час виконання проєкту. Так, у Німеччині існувала загальна програма фінансової підтримки наукової кар'єри жінок, а також система спеціальних грантів, доступних жінкам одразу після виходу з відпустки з догляду за дітьми. У Фінляндії надавали повну, а у Швейцарії – 50%-ву оплату за перебування дитини у при-

ватних яслах чи садочку, де в групах було 3–5 дітей. Суттєве зменшення податків і грошову допомогу для реінтеграції в науку передбачено у Великій Британії. Важливим фактором підвищення доходу родини вченої в багатьох європейських країнах була система виділення спеціальних посад професора для жінок. Практично у всіх країнах діяла загальна система істотної доплати на виховання дітей.

На підставі цих досліджень було сформульоване звернення до Міністерства у справах сім'ї, молоді та спорту України з пропозицією, що поряд із заходами з залучення до наукової сфери молоді, такими як збільшення стипендії аспірантам і встановлення премій молодим науковцям, необхідно ініціювати Державну програму сприяння поверненню жінок-учених до наукової діяльності після перерви для догляду за дітьми, яку спрямувати на підтримку аспіранток і жінок із науковими ступенями. Це дало б змогу вперше озвучити ідею державної підтримки високоосвіченої жінки-вченої, жінки-матері й одночасно сприяло б підвищенню престижності наукової праці, покращанню становища молодих сімей і демографічної ситуації загалом. Пропозиції вчених, фінансові розрахунки, а також рішення конференцій стосовно подовження вікового цензу «молодого вченого» для жінок-матерів із розрахунку один рік на дитину, що важливо для участі в конкурсах на гранти та стипендії, були передані в Міністерство з проханням виступити в уряді ініціатором їх упровадження. Проте чергові кадрові та реорганізаційні зміни в уряді призвели до того, що далі звіту за проєктом справи не зрушили. Цей випадок переконливо свідчить про необхідність здобуття жінками керівних посад для вирішення проблем поліпшення становища жінок загалом і в науці зокрема. Наші спроби налагодити контакти з цих питань із Міністерством освіти та науки також не мали успіху через постійні зміни керівництва або очікування їх, нестачу фінансів тощо.

АНАЛІЗ ПРИЧИН ІСНУВАННЯ СТЕРЕОТИПУ ДРУГОРЯДНОЇ РОЛІ ЖІНОК У НАУЦІ. ОЦІНКА ЇХНЬОГО НАУКОВОГО ДОРОВКУ В УКРАЇНІ

Підставою існування стереотипу стосовно другорядної ролі жінок у науці часто називають незначну кількість їх серед лауреатів Нобелівської премії. Дійсно, наука належить до тієї сфери інтелектуальної діяльності людини, де феномен гендерної нерівності представлений досить потужно і на різних рівнях: на початку діяльності організації «Жінки в науці» серед лауреатів Нобелівської премії було трохи більше 10 % жінок, близько 17 % – серед тих, хто мав звання повного професора у країнах ЄС, близько 7 % – серед членів НАН України. Навіть у Сполучених штатах Америки, науково високорозвиненій країні, кількість жінок, обраних до Національної академії наук, коливається в межах 10–20 %. Така ситуація часто сприймається як належне, без аналізу причин її виникнення, й саме це породжує вказаний стереотип, який впливає на наукову кар'єру жінок: шведські дослідниці чітко продемонстрували, що жінка-вчена повинна мати в 2,6 раза вищу продуктивність, щоб її визнали «рівнокомпетентною» [18]. Аналіз наукових джерел дав змогу встановити щонайменше три причини такої ситуації.

Насамперед, важливим є історичний аспект, а саме запізнення принаймні на два століття доступу жінок до освіти і на три століття – до науки, оскільки від часу заснування перших наукових товариств та академій на початку XVII ст. наука не була безпосередньою сферою активності жінок. Наприклад, найстарішу в Європі Італійську академію наук засновано 1603

року, а перша жінка до неї була обрана лише 1947 року. Відповідні цифри щодо Лондонського Королівського товариства також розходяться майже на три століття: 1660 і 1945 рр. відповідно. В академіях, які постали пізніше, ця різниця у часі була меншою, зокрема в Російській академії наук вона становила два століття (1725 і 1939 рр.), а до Всеукраїнської академії наук, створеної 1918 року, Олену Пчілку було обрано вже 1924. Однак до кінця століття кількість жінок серед академіків НАН України «доросла» лише до 7 %, і далі коливається в межах 3–4 %.

По-друге, у сформованих переважно чоловіками наукових колективах жінка виконує другорядну роль і зрідка бере участь в ухваленні рішень в області науки та технологій. Тому науковий внесок жінок часто «невидимий» і неоцінений, хоча і не менше важливий, ніж внесок чоловіків. Загальновідомим прикладом є здійснення найбільшого наукового відкриття ХХ ст. у біології – встановлення структури ДНК, яке зроблено на підставі аналізу рентгенограм цієї молекули, отриманих Розалінд Франклін. Проте нобеліантом вона не стала, на відміну від трьох колег-чоловіків. Є й інші подібні приклади, зокрема оцінка наукового доробку Марії Склодовської-Кюрі: 1903 року вона стала першою жінкою серед лауреатів Нобелівської премії тільки завдяки своєму чоловікові, П'єру Кюрі, який відмовився від звання лауреата, якщо не визнають заслугу його дружини у відкритті радіоактивності. Минуло сто років, і 2005 року Президент Гарвардського університету Л. Саммерс висловив сумніви у математичних здібностях жінок. Але часи змінились, і він через це втратив посаду ректора.

По-третє, очевидно, що розвиток здібностей дітей (зокрема дівчаток), вибір ними чи батьками майбутніх професій також перебувають під тиском відомих гендерних стереотипів, які побутують у суспільстві та сім'ї щодо ролей, прийнятних для чоловіка та жінки. Інтерв'ю, свого часу дані нобеліантками й іншими жінками-вченими, свідчать, що для успіху в науці важливим є захоплення науковими дослідженнями у ранньому віці, незалежний спосіб мислення, неприйняття культурних обмежень, підтримка батьків (особливо батька), добра освіта, дружнє оточення, вдалий вибір ментора тощо.

У зв'язку з викладеним цікаво було оцінити результативність професійної діяльності українських жінок-вчених. Таку спробу ГО «Жінки в науці» здійснила 2002 року спільно з Головним управлінням освіти й науки Київської міської державної адміністрації, проаналізувавши науковий доробок жінок-учених міста Києва. Спочатку було здійснено анкетування 469 учених щодо їхньої наукової діяльності, з них 91,6 % склали доктори, 8,3 – кандидати наук, які мали звання професора чи державні нагороди (зразок опитувальної анкети наведено в Додатку 2). Ці результати опубліковано в книзі «Жінки-вчені Києва» [17]. Ще 38 анкет надійшли пізніше, ми планували долучити їх до другого видання книги, додавши й матеріали про працівниць НТУУ «КПІ» [8, с. 372]. Загальний доробок 510 учених був досить значним: 72 077 наукових публікацій, серед яких 1488 монографій, 11 словників, 2078 підручників та посібників. Загалом серед анкетованих фахівців столичного наукового центру від 7 до 18 % жінок працювали в галузях біології, медицини, технічних, філологічних та фізико-математичних наук. Винахідницьку діяльність задекларували 58 учених, яким належало 940 патентів та авторських посвідчень на винаходи. Очевидно, що це приблизні дані, оскільки серед цих жінок є лауреати Державних премій в галузі науки та техніки, але інформацію про винаходи в анкетах вони не надали.

Серед жінок-винахідниць більшість складають доктори технічних наук, дещо менше хіміків, біологів та медиків. Так, співробітниця НТУУ «КПІ» Наталія Панкратова та Вікторія Мельник отримали відповідно 39 та 40 патентів; Олександра Бякова – 32 авторських свідоцтва та патенти; 48 винаходів у співробітниці Інституту надтвердих матеріалів ім. В.М. Бакуля НАН України Галини Богатирьової; 68 – у Тетяни Грищенко з Інституту технічної теплофізики НАН України. Учена Зоя Фокіна отримала 41 авторське свідоцтво на способи вилучення дорогоцінних металів із вторинної сировини; 38 авторських свідоцтв у галузі хімії у Наталії Іванової та 30 – у Неллі Туманової (всі вони співробітниці Інституту загальної та неорганічної хімії ім. В.І. Вернадського НАН України); 30 винаходів у Людмили Сергєєвої (Інститут хімії високомолекулярних сполук

НАН України); 19 авторських свідоцтв і шість патентів у галузі математичного моделювання у Лілії Сімак (Інститут проблем моделювання в енергетиці ім. Г.Є. Пухова НАН України); 13 – у галузі промислової електроніки у Тетяни Терещенко (НТУУ «КПІ»); 18 – у Надії Коваленко з Інституту мікробіології та вірусології ім. Д.К. Заболотного НАН України. У галузі екології, зокрема очистки води, 18 патентів зафіксовано у Тетяни Мітченко (НТУУ «КПІ»); 28 винаходів на методи очистки стічних вод – у Віри Удод (Київський національний університет будівництва і архітектури); у співробітниць Національного університету біоресурсів та природокористування Антонелли Дорохович – 30 патентів у галузі харчових технологій, Ніни Максютіної – 24 винаходи з фармацевтичної хімії лікарських рослин, Світлани Харченко – 12 винаходів на лікування мікозів.

Аналіз матеріалів анкетування цікавий і з соціальної точки зору, оскільки вчені навели інформацію про власні наукові родини, свої погляди на наукову та позанаукову працю жінки, світ уподобань і захоплень, відгуки колег тощо.

У цьому ж плані ГО «Жінки в науці» 2019 року підтримала цінну ініціативу вчених Інституту фізики напівпровідників ім. В.Є. Лашкарьова НАН України щодо вшанування п'яти наукових співробітниць, три з яких не були охоплені цитованою книгою [19]. Вони прийшли в Інститут в 1960-х роках – в часи політичного «потепління» та бурхливого розвитку напівпровідникової науки, фізики й електроніки – і зробили значний внесок у наукові дослідження за цими важливими й дотепер перспективними науковими напрямками.

Отримані результати свідчать про вагомий доробок українських жінок-учених, зокрема представниць технічних і природничих наук, кар'єра яких формувалась переважно в другій половині ХХ ст., тобто в умовах складного післявоєнного періоду, значного побутового навантаження і конкурентного з боку чоловіків наукового середовища. Українські жінки змогли утвердитися в науковій сфері інтелектуальної діяльності і зробили значний внесок у процес «виробництва» наукових знань, що явно протирічить стереотипній думці про меншовартість жіночої наукової праці.

Однак це були також часи досить стабільного фінансового забезпечення. У нових умовах трансформації українського суспільства фінансування науки різко скоротилося: за визначенням аналітиків, постсоціалістичні країни перейшли від «фінансування без свободи» до «свободи без фінансування». Важливим показником активності науковців у цей період стає участь у професійних конкурсах. Про перші такі конкурси на гранти для науковців і викладачів в Україні, які в 1990-х роках почав оголошувати Міжнародний фонд «Відродження», доповіла на першій конференції Тетяна Байдик [4, 31]. Участь жінок у таких конкурсах була дуже низькою: в 1996 р. серед учасників жінок було 6,3 %, серед переможців – 5,5 %. Надалі ці цифри дещо зростали, але досить повільно: серед переможців – до 8,1 % в 1997 і 12 % – в 1998 рр., серед учасників – до 15 % в 1999 р.

Пізніше Наталія Таран, разом з працівниками Державного фонду фундаментальних досліджень Богданом Кияком та Валентиною Андрущенко, проаналізували участь науковців у конкурсах грантових програм 2015 року. У конкурсі на здобуття грантів Президента України для підтримки наукових досліджень молодих учених та докторів наук віком до 45 років – середній відсоток жінок – очільниць проектів серед переможців склав 35 %, порівняно з чоловіками основна активність дослідниць характерна для молодших вікових категорій і припадає на вік 30–33 роки. У конкурсі «Актуальні проблеми гуманітарних наук» частка проектів жінок склала лише 20 %, ще нижчим є цей показник у спільному конкурсі наукових проектів закладів вищої освіти, наукових установ НАН України та національних галузевих академій – 23 % серед пошукувачів і 15,8 % серед переможців. У останньому конкурсі проекти жінок подано лише за напрямками «Нові біологічно активні речовини для медичних застосувань» (40 %) та «Вплив змін клімату на навколишнє середовище» (28 %), тобто жодного не запропоновано за напрямками «Матеріали для трансформації енергії та енергозощадження» і «Фізика високих енергій та проблеми теоретичної фізики». Працівники Фонду констатують, що, порівняно з 2008 роком, ак-

тивність виконавців конкурсних проєктів, зокрема й жінок, знизилась, що може бути спричинено виїздом ефективних молодих учених за кордон.

Отже, аналіз участі жінок у професійних конкурсах у період наростання кризових явищ у науковій галузі свідчить про деяке збільшення їхньої наукової активності. Однак відбувається воно явно недостатніми темпами, особливо якщо врахувати поступове зростання відносної «фемінізації» науки з перших років існування власної наукової системи в незалежній Україні. Це вказує на необхідність і надалі розвивати заходи, спрямовані на виховання у жінок лідерських якостей, а також залучати обдарованих дівчат до наукової діяльності, зокрема до природничих і технічних наук.

ІСТОРИЧНІ ДОСЛІДЖЕННЯ ТА ПОПУЛЯРИЗАЦІЯ НАУКОВОЇ ДІЯЛЬНОСТІ ЖІНОК

Важливе значення для заохочення молоді до наукової діяльності відіграє приклад, тобто формування позитивного образу жінки-вченої, зокрема в засобах масової інформації та під час роботи з молоддю. Тому на конференціях нашої організації постійно працювала історична секція, яка збагатила учасниць цікавими матеріалами про багатьох талановитих дослідниць.

Однак для сучасної цивілізації ця проблема загалом є відносно новою, її обговорення, як згадано вище, розпочалось лише з 1970–1980-х рр. Це зумовлено значним часовим відставанням у здобутті жінками права навчатися у закладах вищої освіти, бо саме в доступі до освіти жінки зазнавали дискримінації впродовж століть, боролися проти цього явища і, як свідчать історичні факти, іноді досягали успіху. Дослідниця Тетяна Орлова описала створення ще в XI ст. в італійському місті Салерно вищої медичної школи, в якій навчались і викладали жінки; цю школу часом розглядають як перший жіночий університет у Європі [7, с. 227]. Можна згадати ще факти з історії України, наприклад про княжну Анну Ярославну, що також жила в XI ст., стала королевою Франції і була освіченішою за короля. Чи про праправнучку Ярослава Мудрого Євпраксію Мстиславівну (1108–1172), яку вважають визначною лікаркою і першою вченою-медиком в історії Русі-України.

Масового доступу до вищої освіти жінки домоглись лише у другій половині XIX – на початку XX ст. Найпершими, у 1860-х рр., приймати їх на навчання почали університети Нідерландів, у 1870-х – університети Великої Британії, Франції, Швейцарії,

дещо пізніше й Німеччини. На території України тільки у ХІХ ст. жінки здобули права на середню освіту, і тільки під кінець ХІХ і на початку ХХ ст. – на вищу. Але після цього ситуація змінилась і вже перші десятиріччя ХХ ст. відзначені науковою діяльністю та здобуттям наукових ступенів нашими представницями в університетах Цюріха, Відня, Петербурга, Женеви, Києва. Це Софія Переяславцева, Олександра Єфименко, Катерина Грушевська, Надія Суровцова, Мілена Рудницька, Олена Степанів, Наталія Полонська-Василенко, Клавдія Латишева та ін.

У історичному аспекті перші згадки про шлях українських жінок у науку, серед опису діяльності низки історичних особистостей, містяться в праці «Наші визначні жінки» професора педагогіки Софії Русової, опублікованої 1934 року в Галичині. У монографії «Видатні жінки України» професора історії Наталії Полонської-Василенко, виданої 1969 року у Мюнхені (є в електронному варіанті за адресою diasporiana.org.ua), уже сформовано цілий розділ «Жінки в науці». Книга містить багатий історичний матеріал про внесок жінок у культурне, громадське і політичне життя на території України, починаючи від Х ст., описано шляхи здобуття ними вищої освіти на зламі ХІХ–ХХ ст., охарактеризовано наукові здобутки перших учених.

На всіх наших конференціях з доповідями, в яких на основі архівних матеріалів детально проаналізовано труднощі та успіхи на шляху українських жінок до вищої освіти й залучення до наукової діяльності, виступала Катерина Кобченко. Її багаторічні дослідження 2007 року було узагальнено в монографії «Жіночий університет Святої Ольги. Історія Київських вищих жіночих курсів» [20]. На межі століть монографію «Видатні жінки України і їхній внесок у розвиток національної і світової науки» опублікувала Людмила Шумрикова-Карагодіна. Про роль жінок в організації перших жіночих недільних шкіл у Києві та Харкові й освіту українок у Смольному інституті на конференціях доповідали Наталія Коляда, Ірина Пасько та ін.

Історичні дослідження різних аспектів участі українських жінок у науковому, культурному та громадському житті здійснили також Лариса Буряк, Людмила Петришина, Тетяна Кончук, Ольга Лабур; програму спецкурсу «Жінка в науці та

освіті України XIX–XX ст.» для гуманітарних факультетів зробила Марина Палієнко. Цікаві дані і спогади про вчених у галузі кібернетики надали Юлія Капітонова та Ольга Перевозчикова, астрономії – Алла Корсунь і Лілія Казанцева, у галузі біології, етнології, соціології – Світлана Руда, Валентина Борисенко, Мирослав Шевера, Людмила Малес. Участь українських жінок у розвитку технічних і природничих наук аналізували Лілія Пономаренко та Алла Литвинко, яка цікаво описала роль матері чотирьох дітей, фізика за освітою, нашої землячки Тетяни Афанасьєвої у наукових здобутках свого чоловіка, австрійсько-нідерландського фізика-теоретика Пауля Ерєнфєста [5, с. 300]. У працях Мирослава Шевери, Тамари Марценюк, Ірини Старовойтенко та інших дослідників висвітлено нові важливі факти професійної праці жінок-учених із діаспори – Катєрини Есау, Наталії Десятової-Шостенко, Ганни Кєллер-Чикаленко, груп жінок-педагогів, лікарєк (оприлюднено перелік із 30 імен), сучасних українських профєсорів, які працюють у наукових центрах США, Італії, Німєччини, Чєхії та ін. Потужний сплеск цього важливого напрямку історичних досліджень продовжився зі створєнням Української асоціації дослідників жіночої історії під головуванням Оксани Кісь.

Загалом завдяки роботі на конференціях секції «Історичні портрети жінок-учених та освітянок» оприлюднено матеріали про життєвий шлях і науковий дорєбок понад 60 визначних постатей і багатьох галузєвих наукових груп українських жінок, частина з яких до того часу не була відома широкому загалу. Серед них і імена згаданих вище перших жінок, які понад сто років тому здєбули науковий ступінь доктора філософії в університєтах Відня, Жєневи, Цюриха, тобто вже тоді активно працювали в європейському дослідницькому просторі. На жаль, наукова робота багатьох із них була перервана репрєсіями та еміграцією, що вказує на важливість власної держави і для реалізації наукової кар'єри жінки.

Необхідно зазначити, що проблематика досліджень наших авторів охоплювала різні регіони України та різні історичні періоди, а також стєсувалась польських, єврейських та караїмських жінок. Зацікавлення викликали доповіді про наукові

школи жінок, «наукове материнство», імена жінок України в космосі, жіноче лідерство в медицині, успіхи українських учених за кордоном, історія розвитку жіночого руху тощо.

Окрім публікації матеріалів про наукову діяльність жінок-учених у матеріалах конференцій, їхній доробок ми оприлюднювали окремими виданнями, зокрема в календарях «Жіночі постаті в українській науці», виданих за сприяння КНК при НАН України та Координаційного бюро Енциклопедії Сучасної України. У календарі на 2002 р. охарактеризовано життєвий шлях та наукові здобутки Н. Полонської-Василенко, С. Русової, М. Рудницької, М. Зерової, Н. Пучківської, К. Грушевської, О. Пчілки, К. Ющенко, С. Переяславцевої, А. Прихотько, О. Казимирчак-Полонської, О. Степанів [5, с. 200]. Календар на 2003 р. містив інформацію про К. Антонович-Мельник, Д. Доброчаєву, К. Латишеву, Е. Михайловську, Х. Алчевську, К. Бельтюкову, Н. Кобринську, З. Аксентьєву, О. Апанович, О. Курило, Т. Афанасьєву-Еренфест, С. Павличко [6, с. 373]. У третьому календарі, на 2004 р., опубліковано матеріали про Л. Малу, М. Анггарську, Н. Суровцову, О. Єфименко, М. Матишевську, К. Есау, Є. Спаську, М. Воронову, М. Братійчук, З. Бутенко, Л. Загладу, Н. Осадчу-Янату [6, с. 378]. Цінні інформаційні матеріали про деяких учених надали В. Борисенко, М. Шевера, Ю. Капітонова, С. Руда, І. Зосимович та ін.

Частиною історичних матеріалів про жінок-учених організація «Жінки в науці» долучилася до формування розділу «Визначні українки – вчені новітньої доби (XIX–XX ст.) у першому томі видання «Українки в історії» [16]. Книга містить унікальні матеріали про життєвий і творчий шлях жінок, що працювали в різних галузях науки, а також про їхній внесок у побудову української держави, починаючи від встановлення княгинею Ольгою княжих знаків, що визначали кордони державного володіння, ініціатив княгині Гольшанської-Заславської щодо перекладу українською мовою Євангелії, на якому тепер, через понад 450 років, складають клятву наші Президенти, чи зусиль Галшки Гулевичівни щодо заснування першого східноєвропейського університету «Києво-Могилянська академія», який відновив своє функціонування в наш час. Особливо слід

відзначити нариси про велику групу талановитих жінок, зокрема й учених, які віддали своє життя, або провели значну частину його в застінках тоталітарних режимів за утвердження України: О. Степанів, К. Грушевська, Н. Суровцова, О. Теліга, О. Басараб, І. Сенік, і вже тих, кого пам'ятають наші сучасники – О. Мешко, Н. Світлична, А. Горська. Про І. Сенік, яка відбула 34 роки в'язниць і таборів, написала інша талановита героїня книги, викладачка НТУУ «КПІ» Ніна Вірченко – сама колишня ув'язнена. Відомості про наукові здобутки Ніни Вірченко – професора кафедри вищої математики НТУУ «КПІ», члена Наукового товариства ім. Т. Шевченка, Українського, Американського, Австралійського, Бельгійського, Едінбурзького, Лондонського математичних товариств, – а також її стаття про українську математичну термінологію та спогади «Із хроніки життя мого» опубліковані в збірнику конференції [6, с. 328, с. 271]. Частина матеріалів конференції про жінок-учених передана для створення віртуальної експозиції у Музеї історії жіноцтва, історії жіночого та гендерного руху у Харкові під керівництвом Тетяни Ісаєвої.

ЗАХОДИ З УПРОВАДЖЕННЯ ІДЕЇ ГЕНДЕРНОЇ РІВНОСТІ В ПРОЦЕС ВИХОВАННЯ НАУКОВОЇ МОЛОДІ

Напрацювання дослідників щодо участі жінок у розвитку науки в історичному та сучасному аспектах неодноразово використано нами для поширення ідей гендерної рівності серед аспірантської, студентської молоді, школярів і учнів Малої академії наук. Кожен із цих напрямів має свою специфіку. Робота з науковцями, магістрами та аспірантами провадилася шляхом організації семінарів з проблем жіночого наукового лідерства, гендерної асиметрії, дегендеризації та гендерної рівності, підготовки наукових проєктів і анкет-презентацій. Для цього окрім обговорення аналітичних даних організації щодо гендерних асиметрій і тенденцій за напрямками української та світової науки готували й спеціальні інформаційні матеріали: бюлетень «Основні правила написання наукових проєктів. Поради лідерам», брошури «Роль жінки-вченої у світовій та українській науці» та «Гендерні проблеми української науки». Використовували також матеріали книг «Жінки-вчені Києва», «Українки в історії», «Жіночий університет Святої Ольги. Історія Київських вищих жіночих курсів», календарів «Жіночі постаті в українській науці», публікацій у збірниках конференцій. Відбулися презентації цих видань у Київській міській держадміністрації для вчених Києва, у Національному університеті «Києво-Могилянська академія», НТУУ «Київський політехнічний інститут», на засіданні «Елітарної світлиці» у Будинку вчителя, в школах тощо.

Велике зацікавлення молодих учених викликала серія лекцій американського професора з Айовського університету Річарда Гледона, наукові контакти з яким були встановлені в

1997 р. під час літньої школи в США. 2002 року за сприяння Програми ім. Фулбрайта в Україні, яку впродовж багатьох років очолювала вчена з діаспори Марта Богачевська-Хом'як, та нашої організації професор прочитав курс «Підготовка публікацій для наукових журналів». Лекції і практичні заняття дали багато корисних знань, як сказала одна зі слухачів: «було враження, що з кожною лекцією щось змінюється у твоєму житті» [21]. Професор подарував слухачкам власний посібник *How to Write and Publish a Scientific Paper*, а також компакт-диск з лекціями і з обговоренням та виправленням текстів майбутніх статей, поданих на його пропозицію.

Відгук у молоді мало проведення на конференціях круглих столів за темою «молодь і наука», на яких з доповідями виступали самі аспіранти та студенти. Окрім того, з метою гендерної освіти наукової молоді в трьох університетах – Київському національному імені Тараса Шевченка, НТУУ «Київський політехнічний інститут» і Національному університеті «Кієво-Могилянська Академія» – відбулась серія семінарів за участі члена німецької організації *Frauen in Naturwissenschaft und Technik (FiNuT, Жінки у природничих науках і техніці)* Хелени Гьотшель (*Helene Goetschel, PhD*). Теми семінарів: «Гендерні студії та науково-освітня політика» і «Гендерні студії як засіб нового розуміння природничих наук». Вчена є автором унікального проєкту «дегендеризації» науки, у якому обґрунтовує, що однією з основних причин дискомфорту відчуття жінок у природничих і технічних науках є те, що соціальні, історичні та філософські аспекти не розглядаються як переконлива і важлива частина самих цих дисциплін. Отже, для збільшення зацікавленості дівчат природничими та технічними науками необхідно змінювати зміст цих наук.

Позитивним прикладом для молодих учених стало те, що 2009 року вперше українка Світлана Яблонська, представниця організації «Жінки в науці» з Київського національного університету імені Тараса Шевченка, стала лауреатом Міжнародного стипендіального фонду *L'ORÉAL – UNESCO «Для молодих жінок в природничих науках»*. Щорічну Премію *L'ORÉAL – UNESCO «Жінки в науці»* засновано 1998 року з метою відзначення

науковиць, які зробили вагомий внесок у фізиці, хімії, біології, генетиці, фізіології. А молодіжна стипендія надає можливість продовжити свої дослідження у всесвітньовідомих зарубіжних лабораторіях упродовж двох років.

У роботі з молоддю обговорювали також видання перших українських підручників з гендерної освіти, розробку програм і впровадження курсів гендерної рівності в закладах вищої освіти. Зокрема, відбулися презентації навчального посібника «Основи теорії гендеру», конспекту лекцій «Гендерний розвиток у суспільстві» з оцінкою 39 предметних програм, книги «Хрестоматія навчальних програм з проблеми гендерного розвитку». Загалом у нас досить активно відбувалася інтеграція гендерних знань у гуманітарні дисципліни, на що вказувала кількісна перевага програм з гендерної педагогіки та психології.

У роботі з учнівськими колективами відгук мали конференції на тему «Славетні імена України», проведені за ініціативи педагога-методистки з ГО «Суспільна служба України» Наталії Вадзюк. За відповідного спрямування такі заходи одночасно виконують і функцію гендерної просвіти. Програма конференцій включала теми як про здобутки окремих учених, так і про наукові родини чи династії, де успіхів досягли обоє її членів, чи батьки і діти, як, наприклад, у родинях Вернадських, Грушевських, Драгоманових, Алчевських, Антоновичів, Н. Полонської-Василенко, Т. Афанасьєвої-Еренфест, Кордюмів, Антоніни Прихотько та ін. Учні готували доповіді або інтерв'ю з сучасними вченими, після чого члени журі від організації «Жінки в науці» акцентували увагу на важливості культивування наукових традицій і рівних можливостей отримати наукову кар'єру на прикладах відомих наукових родин. У процесі підготовки і проведення таких конференцій знання щодо гендерної рівності в науці одержували і вчителі, і учні. В таких аудиторіях жваво проходять обговорення феноменів «зникаючої обдарованості», «скляної стелі», оскільки переважну більшість доповідей готують дівчатка, і перспективи використання власних здібностей у майбутньому викликають у них великий інтерес. У різні роки успішно відбулись такі

конференції в Українському колежі ім. В. Сухомлинського, середній школі № 125, ліцеях № 208 та № 157, спеціалізованій школі № 43 у Києві. Приклад виступу на такій конференції наведено у Додатку 4.

Робота з учнями Малої академії наук охоплювала лекції в літніх таборах, координатором цих контактів був кандидат біологічних наук Володимир Назаренко. Анкетування щодо поширеності гендерних стереотипів серед обдарованої молоді з уведенням елементів гендерної освіти проводили викладачі під час предметних олімпіад [5, с. 79], координували напрям роботи Ольга Матишевська і Наталія Светлова, результати цього цікавого проєкту наведено у Додатку 5.

СПІВПРАЦЯ З ОРГАНІЗАЦІЯМИ ТА ПРОГРАМАМИ, ЩО ПІДТРИМУЮТЬ ЖІНОК (І ЖІНОК-УЧЕНИХ ЗОКРЕМА)

Одним із актуальних напрямів діяльності ГО «Жінки в науці» була участь у численних проєктах інших жіночих чи міжнародних організацій в Україні, яка включала презентації, публікації, анкетування, конференції, круглі столи та дискусії з проблем жінок. Наприклад, Парламентські слухання у Верховній Раді, засідання її комітетів, заходи Міністерств освіти і науки, молоді та спорту й закордонних справ України, Програми Розвитку ООН, Жіночого Консорціуму України, Міжнародного Київського симпозиуму з наукознавства та історії науки, Українського жіночого фонду, Фонду ім. Генріха Бьоля, Інституту ліберального суспільства, Гендерного інформаційно-аналітичного центру «КРОНА», Київської міської державної адміністрації, Центру українознавства при КНУ ім. Тараса Шевченка, кампанії «Повага» та багатьох інших структур. У загальноосвітньому плані організація долучалась до роботи у журі Соросівських олімпіад і Всеукраїнських конкурсів обдарованих дітей, до підтримки листа проти вилучення статті про українську мову з Закону про освіту, до дискусії щодо введення нового правопису, фемінітивів тощо.

Від початку 2000 року дружні стосунки було встановлено із уже згаданою організацією німецьких вчених FiNuT. Ще 1977 року ця організація започаткувала щорічні конгреси в університетах і коледжах країн німецькомовного простору (Німеччина, Австрія, Швейцарія). Багато з практик просування жінок у науці та техніці, які на сьогодні є загальноприйнятими, розроблені саме учасницями цих конгресів, теми їх варіюють від суто

фахових до побутових та політичних. На декількох конгресах презентували свої доповіді наші вчені, а представниця FiNuT Хелена Гьотшель виступала з доповідями у нас на чотирьох конференціях, а також провела згадані вище семінари з гендерної освіти. За сприяння організації *Prasenz Schweiz* 2004 року шістьом нашим ученим було надано можливість, окрім участі в конгресі *FiNuT*, відвідати кілька університетів і коледжів Швейцарії, а також Східноєвропейську бібліотеку в м. Берн, де зберігаються матеріали про перших українських студенток. Корисні і приємні враження від поїздки висвітлені у наших публікаціях [22; 23; 6, с. 205], одну із них наведено у Додатку 6.

Представниці організації брали участь у міжнародних зібраннях на теми «жінка і наука» та «гендерна рівність у вищій освіті». Зокрема, доповіді з цих питань було представлено на конференціях в США (1997), Польщі (1999), Німеччині (2000, 2003–2006), Австрії (2001), Швейцарії (2004), Естонії (2005), Кореї (2005), Чехії (2005) Франції (2007, 2008), Швеції (2009), Литві (2009), Великій Британії (2009) та ін. Кожні три роки відбуваються конференції Міжнародної мережі жінок-інженерів і вчених *International Network of Women Engineers and Scientists (INWES)*, метою яких є сприяння участі жінок у науці, технологіях, інженерії та математиці, які часто називають терміном *STEM (Science, Technology, Engineering, Mathematics)*. Особливістю конференцій є робота секцій з таких сучасних наукових напрямів як інформаційні технології, біо- та нанотехнології, енергетика, екологія тощо. 2008 року членом мережі стала і наша організація. На 13-й конференції (Пхеньян, 2005) секцію астрономії і космічних досліджень вела Ірина Вавилова, а на 14-й (Ліль, 2008) вона презентувала велику доповідь про українських жінок-науковців. Катерина Кобченко виступила з презентацією у шведсько-українському проєкті «Творчі жінки. Винаходи та інновації зі Швеції» (Харків, 2010) та ін.

У співпраці зі Світовою Федерацією Українських жіночих організацій (СФУЖО) подані нами матеріали про становище жінки-вченої в Україні презентовано на семінарі під назвою «Жінки і дівчата в науці та технології: подолання перешкод, досягнення цілей», що відбувся 2011 року під час 55-ї сесії Комісії

ООН зі статусу жінок у Нью-Йорку. Звітну доповідь про семінар представниця СФУЖО Марта Кічоровська-Кебало опублікувала в матеріалах нашої конференції [8, с. 228]. Члени організації Наталія Таран та Лариса Буряк виступали з доповідями на III Всесвітньому форумі українців. У роботі наших конференцій у Києві брали участь представниці жіночого руху зі Швеції, Литви, Фінляндії, Німеччини, Санкт-Петербурзької асоціації жінок у науці та інших організацій з Росії, Білорусі, Молдови, доповіді надходили й із США. Дружні контакти встановились також з Мюнхенським відділом Об'єднання українських жінок у Німеччині, доповідь на їхньому зібранні зробила Віра Троян.

СПІВРОБІТНИЦТВО З УКРАЇНСЬКОЮ НАУКОВОЮ ДІАСПОРОЮ

У плані міжнародних зв'язків така співпраця була напрямом постійної роботи організації. Перші контакти відбулися з уже згаданим професором Айовського університету Річардом Гледоном, його співробітником українським науковцем Михайлом Коломійцем та фахівцем з генетики Людмилою Сидоренко під час літньої школи в США 1997 року. Професора ми з симпатією називали «наш професор Гладун», бо саме таким є справжнє прізвище цього вченого, дід і бабуся якого 1904 року емігрували із Західної України. Окрім школи для молодих учених з підготовки публікацій до іноземних наукових журналів, яку провів Р. Гледон, ці науковці приїжджали в Україну ще декілька разів для читання лекцій в університетах, чому сприяла наша організація, а встановлені наукові контакти реалізувались у спільних наукових проєктах у подальші роки.

1999 року організація ініціювала згаданий вище пілотний проєкт «Українські вчені за кордоном: наукові досягнення, перспективи співпраці та повернення» і створила першу контактну мережу для з'ясування думки вчених діаспори щодо вказаних проблем. Їм було розіслано анкету, яка містила запитання про фах, місце роботи, посаду, час перебування за кордоном, основні наукові досягнення, форми чи бажання співпраці з науковцями України, плани та умови повернення на Батьківщину, пропозиції щодо реформування нашої науки та освіти. В рекомендаціях за виконанням цього та наступного проєкту «Проблеми наукової еміграції в Україні: порівняльний і соціологічний аспекти» на підставі узагальнення світового досвіду співпраці з науковою діаспорою висловлено пропозицію

МОН України ініціювати Державну програму з цієї проблеми, а також проаналізовано можливі механізми її функціонування. Аналогічні пропозиції містились у резолюціях усіх наших п'яти конференцій, оскільки на кожній із них було обговорено питання, пов'язані з науковою діаспорою.

Проблему необхідності такої співпраці ми піднімали в публікаціях у газетах «Урядовий кур'єр» та «Дзеркало тижня» (2001), Бюлетені Українського Міжнародного Комітету з питань культури і науки при НАН України (2002), журналі «Все-світ» (2003), в теле- та радіопередачах. Підсумково пропозиції сформульовано так: розробити стратегічну програму співпраці з українською науковою діаспорою та створити постійно діючу контактну мережу для залучення їхнього інтелектуального потенціалу в науково-освітній простір України, що можна здійснювати шляхом використання їхніх поїздок в Україну для читання лекцій, створення бібліотечних фондів наукових праць та дисертацій, популяризації наукових досягнень, установлення пільг на проведення спільних наукових досліджень, залучення як міжнародних експертів для оцінки наукових результатів. Важливо налагодити систему ознайомлення їх з конкурсами на зайняття посад у освітніх, наукових закладах та міністерствах. Окрім позитивного впливу на реформування наукової системи в Україні це сприятиме оцінці внеску наших учених у розвиток світової науки, підтримуватиме їхній зв'язок з Батьківщиною. Ми неодноразово доносили ці пропозиції до Міністерства освіти та науки, але не здобули реальної підтримки таких ініціатив, і на рівні загальноукраїнської наукової політики проблема використання можливостей наукової діаспори залишається невирішеною.

Цікава співпраця в плані зв'язків з діаспорою відбулася з представницею СФУЖО, хіміком-фармацевтом із США Наталею Даниленко. У виданому нами календарі «Жіночі постаті в українській науці» на 2002 рік вона побачила опис наукового внеску Олени Степанів (Дашкевич), яка була її вчителькою та справила на неї великий вплив. Дякуючи за повернення пам'яті про цю героїчну особистість, пані Наталя запросила нас до видання книги «Українки в історії», яке вона організувала й фі-

нансувала, і у першому томі якої, як згадано вище, за участю нашої організації сформовано розділ про жінок-учених. Родина Наталі та Івана Даниленків упродовж багатьох років ініціювала та підтримувала різноманітні проекти допомоги українським студентам, науковцям, жіночим організаціям, навчальним та культурним закладам, і в цьому переліку створення книг про наших видатних жінок, як зізнавалася пані Наталя, було її давньою мрією. Зібрані у трьох томах матеріали – потужне інформаційне джерело, яке важливо використовувати для виховання молодого покоління. Родина профінансувала також створення в Києво-Могилянській академії Інформаційного центру українських жіночих організацій України та діаспори (ІЦУЖО, 1999), для якого у художниці Лариси Іванової замовила галерею портретів 26 видатних українок. У подальшому галерею передано в музей Лесі Українки, а копії – до київського ліцею № 157. Ми рекомендували фотодруки цих портретів, чи плакатні форми, продемонстровані на П'ятій конференції, використовувати в оформленні шкіл та кафедр навчальних закладів для ознайомлення і виховання наукової молоді. Популяризації таких знань, створення позитивного образу інтелектуально розвиненої жінки-освітянки, жінки-вченої бракує нашому інформаційному простору і це є викликом, на який необхідно реагувати.

Детальніша інформація про меценатські проекти Н. Даниленко презентована на конференціях [7, с. 289; 8, с. 39], а в березні 2012 року в ІЦУЖО ми вшанували її пам'ять.

2006 року організація стала координатором багаторічного проекту перекладу українською мовою загальноновизнаного в світовій науці підручника з біології для закладів вищої освіти *Lehninger Principles of Biochemistry* («Основи біохімії за Ленінджером») обсягом понад 1200 с., ініційованого професором Львівського національного університету імені Івана Франка Зиновієм Ватаманюком за сприяння професора Володимира Бандери від Української Федерації Америки. Значення такого проекту важко переоцінити, оскільки саме біохімія є базою сучасної експериментальної біології, медицини, фармакології, аграрної науки, і в більшості країн викладання цього предмету відбувається саме за цим підручником. Переклад виконаний у

співпраці 17-ти українських науковців із США та України, перший його наклад видано 2015 року також із залученням коштів діаспори, зокрема родини Олени та Марка Ватаманюків, що працюють в Корнельському університеті США, і вчених із Німеччини Христини Чабан та Ольги Гаращук. Примірники книги ГО «Жінки в науці» подарувала бібліотекам Київського, Львівського, Чернівецького, Одеського, Харківського, Дніпропетровського університетів, а також Київського медичного університету та Києво-Могилянської академії. Замовити підручник можна на сайті видавництва за адресою www.bak.lviv.ua.

Упродовж останнього десятиліття, водночас із наростанням описаних негативних явищ у нашій науковій системі, зростає активність нової хвилі сучасної української наукової діаспори – вихованих в Україні вчених, що реалізують себе за кордоном, працюючи у багатьох наукових центрах світу, зокрема й на керівних наукових позиціях. Частина з них активно переймається проблемами науково-освітньої галузі в Україні, що, наприклад, проявилось у створенні групи підтримки учених Донбасу чи протесті понад 140 вчених, які працюють в університетах і промислових компаніях Західної Європи, Канади і США, проти інтеграції анексованих українських інституцій у російську наукову систему. Детальніше цю інформацію викладено у нашій статті [24].

Посилення співпраці з Україною у сфері освіти та науки демонструє німецька діаспора. За ініціативи групи науковців українського походження та підтримки німецьких державних структур у січні 2016 року відбулась конференція з німецько-українського академічного співробітництва, на яку до Берліну прибуло понад 200 учасників. На цій зустрічі засновано Українську Академічну Міжнародну Мережу (*The UKRAINE Network*), а в липні 2016 р. створено Німецько-українське академічне товариство. Головні цілі цих структур: сприяння двосторонньому й міжнародному академічному співробітництву з Україною та підтримка інтеграції її в Європейський дослідницький простір; поширення знань про Україну і досягнення українських учених за кордоном; підтримка розвитку наукової кар'єри членів Мережі та молодих науковців в Україні; сприяння ре-

формуванню української науки. Велику організаційну роботу з підготовки зустрічей учених, функціонування Мережі, регулярного випуску спеціального Вісника (*The UKRAINE Network Newsletter*), виконують доктор Оксана Зойменіхт (з дому Цюпка) та голова Українсько-німецького академічного товариства професор Ольга Гаращук.

Діяльність Товариства та Мережі за минулі роки різноманітна і охоплює заходи, які або організовані її членами, або відбулись за їхньої активної участі в різних регіонах України та Німеччини. Це, наприклад, двоетапний Німецько-український форум молодих учених, літні наукові школи та курси, лекції, конференції, семінари, симпозіуми, щорічні конкурси презентацій докторських (*PhD*) дисертацій, конкурси спільних українсько-німецьких науково-дослідних проектів та ін. Всі ці здійснені і заплановані події регулярно й детально висвітлюються у Віснику та на сторінці в інтернеті (www.ukrainet.eu), а огляд і популяризацію їх в українських засобах масової інформації неодноразово брала на себе наша організація [25–27].

Восени 2018 року ГО «Жінки в науці» стала співініціатором та співорганізатором першого Форуму української наукової діаспори «Розвиток науки шляхом міжнародної співпраці», який відбувся в рамках святкування столітнього ювілею НАН України в Києві. У його роботі взяло участь понад 160 осіб, серед яких були науковці, представники уряду, громадські активісти з України та понад 30 учених, які приїхали за свої кошти з-за кордону (Австрії, Бельгії, Бразилії, Канади, Франції, Німеччини, Ірландії, Ізраїлю, Швейцарії, Нідерландів, Великої Британії та США). Мета заходу – розширення співробітництва українських учених з науковою діаспорою, розробка механізмів сприяння залученню її до удосконалення освітнього, дослідницького та інноваційного середовищ у нашій країні. Програму роботи Форуму викладено на сайті <http://diaspora-forum-kyiv2018.humboldt.org.ua/committees>, детальний звіт про його хід наведено в нашій публікації [28]. Учасники Форуму звернулись до очільників уряду та парламенту із закликом визнати пріоритетність науки в Україні та збільшити її фінансування до рівня, передбаченого законом. Окрім того, ініціа-

тивна група дослідників діаспори після Форуму опублікувала статтю «Біла книга: ідеї та рекомендації як рухатися вперед українській науці? Погляд української наукової діаспори», в якій запропоновано низку заходів для вирішення проблем наукової галузі та забезпечення співпраці з ученими діаспори [29]. Частина з них чітко перегукується з узагальненими вище пропозиціями вітчизняних учених, які ми оприлюднювали ще з початку 2000-х, зокрема щодо необхідності стратегічної державної програми співпраці з науковою діаспорою. Висновок про необхідність «поглиблювати співпрацю з науковою діаспорою для використання її потенціалу» міститься і в звіті європейського аудиту національної системи досліджень та інновацій України за 2017 рік.

УЗАГАЛЬНЕННЯ І ПОШИРЕННЯ СУЧАСНОГО МІЖНАРОДНОГО ДОСВІДУ З ГЕНДЕРНОЇ ПОЛІТИКИ В СФЕРІ ОСВІТИ ТА НАУКИ

На початку книги охарактеризовано напрями гендерної політики, які формувались на межі тисячоліть. За час, що минув, ця тематика активно розвивалась: розгорнено аналіз історичних, соціальних, психологічних і біологічних особливостей участі жінок у наукових дослідженнях, у науковий обіг та в засоби інформації залучено широкий масив нових даних щодо ролі жінок у розвитку науки, техніки, винахідництва, в деяких країнах введено фемінні мовні зміни в професійну термінологію; виявлено гендерні відмінності у виконанні досліджень, доказана важливість створення гендернозбалансованих колективів як способу покращення якості знань та інноваційного потенціалу, у міжнародні наукові програми введено гендерні квоти.

Паралельно відбувалась інституалізація гендерної політики, розробка та впровадження нових освітніх програм, зокрема з гендерної медицини, а також спеціальних проєктів у межах Рамкових програм ЄС, як, наприклад, «Гендер в науці», «Гендеровані інновації в науці, охороні здоров'я та інженерії» тощо. Для обміну практичним досвідом вироблення політики і механізмів прискорення гендерного діалогу та для погодження міжнародних стандартів із проблеми гендерної рівності засновано Європейську Платформу жінок-учених. Завданнями у науковій сфері надалі визначено зменшення гендерного розриву за двома напрямками:

- на вищих, лідерських позиціях, пов'язаних із виробленням наукової політики, а саме серед керівників дослідницьких,

навчальних закладів і наукових експертів, де кількість жінок становить лише 22–27 % і незначно зросла з 2011 року;

■ в галузях природничих та технічних наук (*STEM*-галузях), де представленість жінок на 50–70 % нижча, ніж чоловіків. Водночас саме ці науки інтенсивно розвиваються і очікується, що зайнятість у відповідних професіях з 2024 року переважатиме інші галузі.

Нові виклики перед науковою політикою, зокрема гендерного спрямування, ставлять тепер такі явища як кліматичні зміни, екологічні та техногенні катастрофи, новим випробуванням для жінок-учених стала вірусна пандемія, цю подію для «академічних матерів» навіть назвали «штрафом за материнство» [30].

Багато із перерахованих напрямів міжнародної наукової гендерної політики були темою обговорення на всіх п'яти наших конференціях, як, наприклад, гендерні аспекти наукової кар'єри, проблеми і успіхи на шляху впровадження гендерної освіти, важливість гендерного підходу в різноманітних сферах суспільного життя, інституалізація гендерних досліджень, гендерна культура рекламного простору тощо. А 2005 року в НТУУ «КПІ» нашу конференцію було об'єднано з конференцією «Гендерний компонент у структурі вищої технічної освіти і природничих наук» [6]. Детальні огляди міжнародного досвіду з проблеми гендерної політики в освіті та науці викладено в низці наших публікацій [5, с. 22; 6, с. 36; 31–33]. Одну із них як приклад подано у Додатку 7.

3

викладеного видно, що діяльність нашої громадської організації була активнішою впродовж перших п'ятнадцяти років, а в останній період ми підтримували лише деякі напрями. Це також зумовлено кризовими явищами в науковій галузі, які спонукали вчених полишати і науку, і громадську роботу, розчаровуватися в потребності своєї праці, шукати додаткові підробітки тощо. Стало практично неможливим знаходити кошти на виконання проєктів, заходів, конференцій чи брати участь у міжнародних зібраннях, стало складно переконувати молодь у престижності наукової праці. Низка зафіксованих нами в перші десятиліття досліджень негативних явищ у науковій сфері переважно спостерігались і надалі. Державне фінансування галузі перебуває на тому ж низькому рівні, триває відтік фахівців із наукової сфери, далі зростає «фемінізація» науки: за даними МОН України, кількість жінок, які здобули науковий ступінь кандидата наук, 2020 року становить 54,2 %, а доктора наук – 50,6 %, однак присутність їх на вищих посадових позиціях мало змінюється, наприклад серед членів Президії НАН України нині є тільки дві жінки.

Поглиблюється різниця між кількістю захистів за фізико-математичними та юридичними й економічними науками, більше робіт з ознаками плагіату. Все це сумні наслідки нереформованої української науки. Певні надії на зміни постають завдяки таким важливим заходам останніх років як міжнародний аудит нашої науково-іноваційної системи, запуск роботи Національного фонду досліджень, розробка програм оцінювання ефективності діяльності наукових установ, хоча відбуваються вони досить повільно. Низку заходів з поживлення своєї діяльності розпочала і НАН України, зокрема створено Координаційну раду з питань реформування та Комісію з інтеграції до Європейського дослідницького простору, запроваджено грантову підтримку молодих

учених, започатковано програми постдокторальних досліджень і забезпечення науковців житлом тощо. Позитивним видається й те, що президент НАН України академік Анатолій Загородній визнав актуальним поліпшення гендерного співвідношення серед членів Академії і 2021 року до її складу обрано 14 жінок – найбільше, ніж на будь-яких попередніх виборах.

Підсумовуючи наведену інформацію відмітимо, що діяльністю громадської організації «Жінки в науці» започатковано аналітичні дослідження ролі жінки-вченої в українській науці та вперше привернено увагу до гендерних проблем у науково-освітній галузі нашої держави. Виявлено значну вертикальну і горизонтальну асиметрії в представленості науковців у різних галузях наук, відмінність у динаміці розвитку наукової кар'єри жінок і чоловіків, проаналізовано вплив на ці процеси умов зниження фінансування науки та виїзду вчених за кордон. Досліджено причини існування стереотипу вторинної ролі жінок у науці й охарактеризовано приклади їхнього наукового внеску в історичному та сучасному аспектах. Ініційовано проекти та заходи, спрямовані на підтримку й популяризацію наукової діяльності жінок-учених, роботу з виховання наукової молоді на засадах гендерної рівності, а також ознайомлення громадськості з сучасним досвідом запровадження гендерної політики в освіті й науці розвинених демократичних країн. Налагоджено співпрацю з низкою українських і міжнародних жіночих організацій, презентовано матеріали про наших учених на багатьох професійних міжнародних зібраннях, вперше отримано грант Міжнародного стипендіального фонду *L'ORÉAL – UNESCO* «Для молодих жінок в природничих науках». Взято участь у розширенні співпраці з новою хвилею української діаспори та організації першого Форуму української наукової діаспори. Загалом діяльність організації, зокрема підготовка та проведення упродовж 15 років міжнародних конференцій на тему «Жінка в освіті та науці: минуле, сучасність, майбутнє», сприяла залученню і згуртуванню високоосвіченого жіночого контингенту навколо проблем ролі жінки в науково-освітній галузі й гендерної рівності в науці та суспільстві, а отримані дослідниками аналітичні дані є унікальним матеріалом як для відстеження становища жінки в українській науці, так і для аналізу розвитку нашої науки загалом.

Від здобуття Україною незалежності багато громадських організацій та активістів виконували велику роботу з гендерної просвіти нашого суспільства: ухвалено закон «Про забезпечення рівних прав і можливостей жінок та чоловіків», в розробці якого важлива роль належить ученій, кандидату юридичних наук Тамарі Мельник, встановлено Всеукраїнську мережу гендерних освітніх центрів, упроваджуються гендерні курси, у Верховній Раді України створено міжфракційне об'єднання «Рівні можливості», зафіксовано необхідність гендерної складової в імплементації Угоди про Асоціацію з ЄС, активно дискутується питання ролі жінок у різних сферах життєдіяльності, як, наприклад, у проєктах «Жінки в політиці», «Жінки і бізнес», «Жінки, мир, безпека», «Жіноче століття: українки, які створили державу» та інші. Після встановлення 2015 року Міжнародного дня жінок у науці зростає увага засобів масової інформації до жінок-учених, вони мають можливість долучитися до освітнього проєкту *STEM is FEM* та артпроєкту «Наука – це вона». Від 2018 року молоді вчені беруть участь у конкурсах української Премії *L'ORÉAL – UNESCO* «Для жінок у науці», встановленої у партнерстві з НАН України тощо.

Цей не повний перелік різноманітних подій свідчить, що хоча ідея гендерної рівності все ще неоднозначно сприймається в українському суспільстві, особливо на управлінському рівні, однак за допомогою активних фахівців, серед яких немало й учасників наших конференцій, вона стає впізнаваною і охоплює різні сфери громадського життя. Участь жінок подвоює кількість висококваліфікованих дослідників на виробничому й управлінському рівнях. І, оскільки у сприйнятті переважної частини суспільства наука усвідомлюється як модель справедливості та об'єктивності, то відсутність дискримінації жінок у цій сфері збільшує притягальну силу науки для молоді; жінки здатні змінити зміст наукових знань (більше уваги надавати медичним, екологічним та іншим дослідженням неагресивного характеру) і ступінь демократизації науки [34]. Очевидно, настав час реально оцінити необхідність всебічного використання важелів, здатних сприяти реалізації інтелектуального потенціалу особистості взагалі, і жінок-учених зокрема, для розвитку української науки й суспільства.

1. Towards a European Research Area. *Communication from the Commission to the Council, the European Parliament, the Economic and Social Committee and the Committee of the Regions*. Brussels, 2000. 41 p.
2. Троян В., Таран Н., Вавилова І. Європейський науковий простір: роль жінок-вчених та український аспект. *Світогляд*. 2009. № 1. С. 34–39.
3. Троян В. Міжнародна програма «Жінка в науці та техніці». *Діалог різноманітностей*. 1998. № 1–2. С. 11–12.
4. Жінка в науці та освіті: минуле, сучасність, майбутнє: *Матеріали міжнар. наук.-практ. конф.* (Київ, 3–4 груд. 1999). Київ: Холс, 1999. 288 с.
5. Жінка в науці та освіті: минуле, сучасність, майбутнє: *Матеріали Другої міжнар. наук.-практ. конф.* (Київ, 5–6 лип. 2002). Київ: ПП Здоровило О.В., 2002. 352 с.
6. Жінка в науці та освіті: минуле, сучасність, майбутнє: *Матеріали Третьої міжнар. наук.-практ. конф.* Гендерний компонент у структурі вищої технічної освіти і природничих наук: *Матеріали Другої міжнар. наук.-практ. конф.* (Київ, 3–5 лист. 2005). Київ: Микола Мельник, 2005. 398 с.
7. Жінка в науці та освіті: минуле, сучасність, майбутнє: *Матеріали Четвертої міжнар. наук.-практ. конф.* (Київ, 6–8 лист. 2008). Київ, 2008. 314 с.
8. Жінка в науці та освіті: минуле, сучасність, майбутнє: *Матеріали П'ятої міжнар. наук.-практ. конф.* (Київ, 3–5 лист. 2011). Київ.: Університетське видавництво Пульсари, 2011. 408 с.
9. Taking the Initiative. *A Report to a Leadership Conference for Women in Science and Engineering*. Washington, 1992. P. 17–20.
10. Waste of talents: turning private struggles into a public issue. *Women in Science in the Enwise countries. European Commission Directorate-General for Research. Science and Society – Women and Science*. Brussels, 2004. 174 p.
11. Thirty-Three Years of Women in S&E Faculty Positions. URL: www.nsf.gov/statistics/infbrief/nsf08308/ (дата звернення: 10.11.2021).

12. Вавілова І., Ісакова Н., Олійник М., Саєнко Ю., Троян В. Наукова еміграція в Україні упродовж 1991–2000 рр.: порівняльний та соціологічний аспекти. *Інформаційний бюлетень Українського Міжнародного комітету з питань науки та культури при Національній академії наук України*. 2002. № 14. С.19–52.
13. Vavylova I.B., Isakova N.B., Oliynyuk M.V., Sayenko Yu.I., Troyan V.M. Intellectual Emigration of Ukrainian Researchers at the Beginning of the 21st Century. *Science and Innovation*. 2016. No. 6. P. 5–34. <https://doi.org/10.15407/scine12.06.014>
14. The Gender Dimension in Science. Briefing Notes. URL: <http://www.genderinscience.org> (дата звернення: 10.11.2021).
15. Domestic Status, Discrimination, and Career Opportunities of Men and Women Chemists. *A Report on the American Chemicals Society*. Washington, 1992.
16. Українки в історії. Київ: Либідь, 2004. 323 с.
17. Жінки-вчені Києва. Київ: Діа, 2003. 312 с.
18. Wenneras C., Wold A. Nepotism and Sexism in Peer-Review. *Nature*. 1997. **387**. P. 341–343.
19. Литовченко В. Видатні українські жінки-науковиці – ровесниці шестидесятників. *Світогляд*. 2019. № 5. С. 6–13.
20. Кобченко К. Жіночий університет Святої Ольги. Історія Київських вищих жіночих курсів. Київ: Леся, 2007. 271 с.
21. Троян В. Порожніше стало в Україні без Вас, професоре Гледоне. *Вісник Фонду Фулбрайта*. 2003. № 9. С. 19.
22. Сидоренко Н. «Жіноче обличчя» Швейцарії. *Освіта*. 15–22 вересня. 2004.
23. Сидоренко Н. Швейцарія чиста, немов...Швейцарія. *Еко*. 2004. Серпень.
24. Таран Н., Троян В. Українська наукова діаспора: нові виклики. *Українознавчий альманах*. 2016. Вип. 19. С. 90–93. URL: <http://ukralmanas.univ.kiev.ua/index.php/ua/article/viewFile/166/158> (дата звернення: 10.11.2021).
25. Троян В., Таран Н. Функціонування академічних і дослідницьких мереж як приклади консолідації науковців України та діаспори. *Українознавчий альманах*. 2017. Вип. 22. С. 58–62. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Ukralm_2017_22_11 (дата звернення: 10.11.2021).
26. Троян В. Мозковий штурм з діаспорою: українські вчені у лютому представлятимуть проекти в Берліні. *Україна молода*. 30.01.2018.
27. Троян В. Наукова діаспора в Німеччині: напрямки співробітництва з Україною. *Наука та інновації*. 2018. № 3. С. 76–85. <https://doi.org/10.15407/scin14.03.076>
28. Троян В. Форум української наукової діаспори «Розвиток науки шляхом міжнародної співпраці». *Світогляд*. 2019. № 2. С. 1–23.

29. Seumenicht O., Garaschuk O., Ladokhin A. White Paper: Ideas and Recommendations «Way Forward for Science in Ukraine: Perspective of the Ukrainian Research Diaspora». *Sci. innov.* 2019. **15**, No. 5, P. 99–111. <https://doi.org/10.15407/scine15.05.099>
30. Langin K. Pandemic hit academic mothers especially hard, new data confirm. *Science*. 2021. **371**, No. 6530. P. 660.
31. Троян В. Гендерна політика як складова освітнього і наукового простору Європейського Союзу. *Світогляд*. 2012. № 6. С. 64–68.
32. Таран Н., Троян В. Гендерна політика Європейського Союзу в сфері освіти та науки: досвід для України. *Українознавчий альманах*. 2013. Вип. 11. С. 168–171. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Ukralm_2013_11_51 (дата звернення: 10.11.2021).
33. Троян В., Таран Н. Проблема гендерної рівності в науці: досягнення та виклики. *Наукові записки Національного університету «Острозька академія». Серія: Гендерні дослідження*. 2016. Вип. 2. С. 98–106. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/nznuoagend_2016_2_12 (дата звернення: 10.11.2021).
34. Science policies in the European Union: promoting excellence through mainstreaming gender equality. European Commission Research Directorate General. Luxembourg, 2000. 156 p. URL: <https://op.europa.eu/en/publication-detail/-/publication/4d456ad0-abb8-41a2-9d21-dbd-5381f1f4c/language-en> (дата звернення: 10.11.2021).

Додаток 1

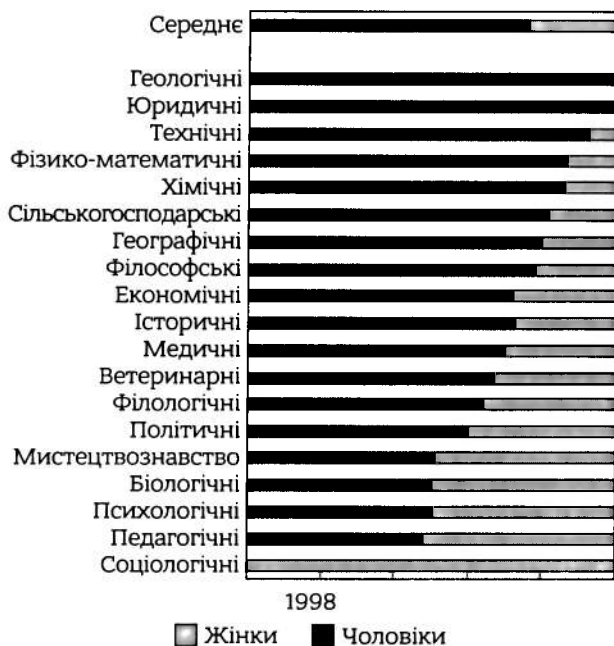
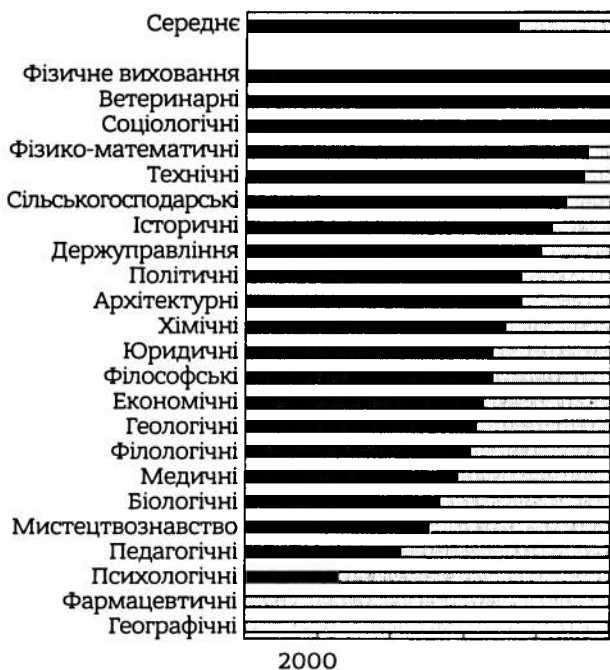
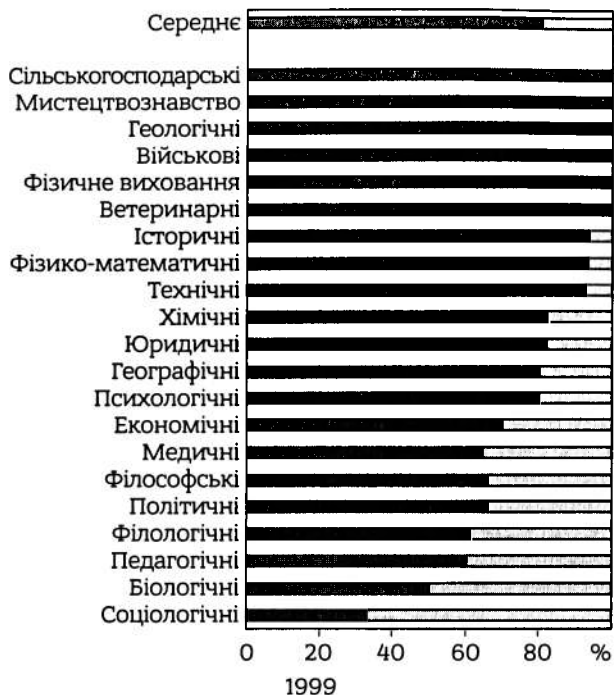
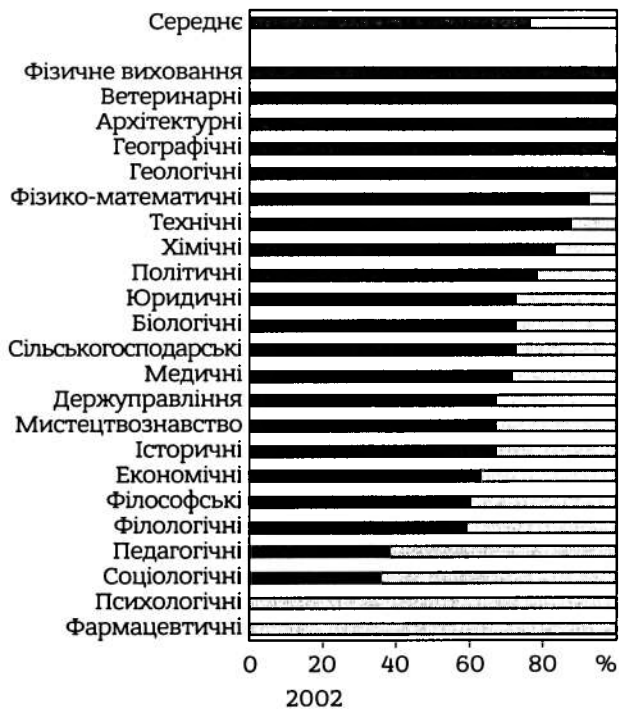

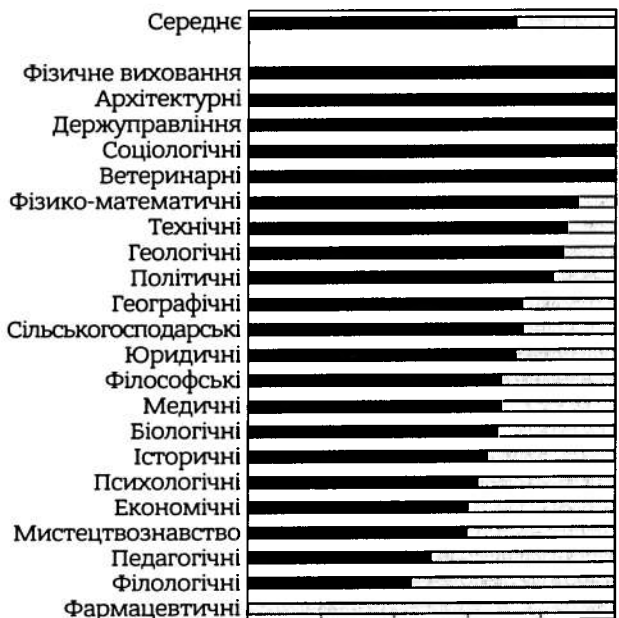
Рис. 1.1. Динаміка захистів докторських дисертацій за галузями наук упродовж 1998–2010 років (продовження рис. 1.1 див. на с. 76–81. Дані за 2001 рік відсутні)

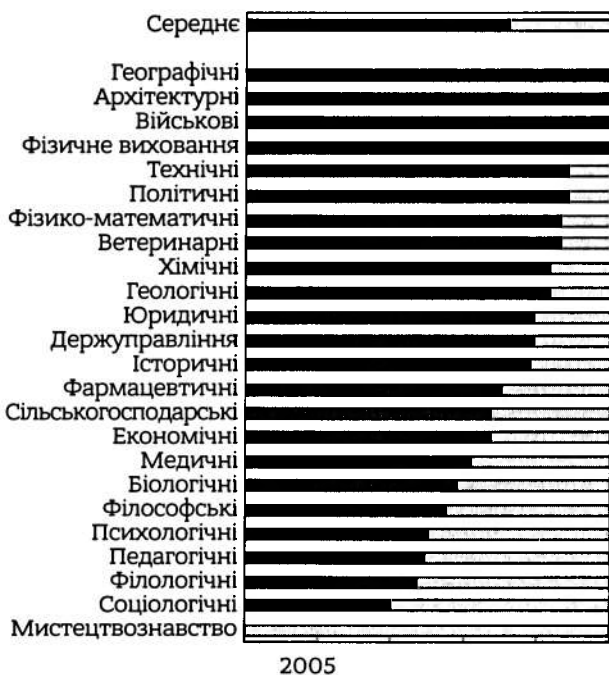
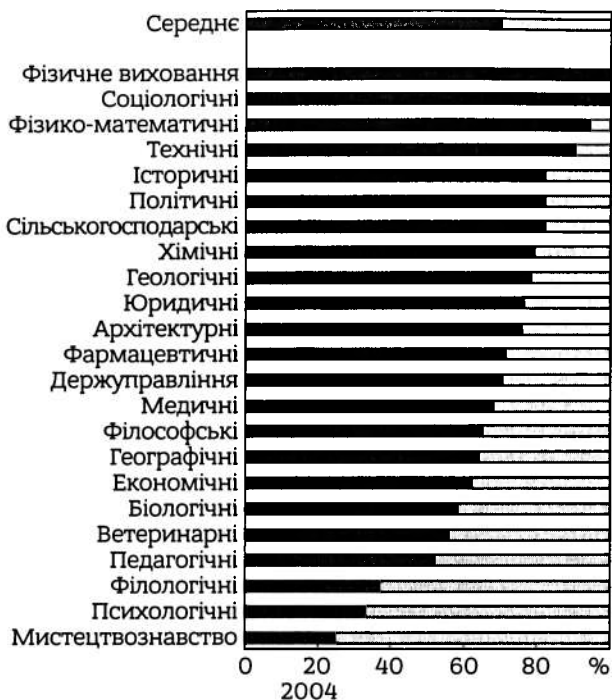
Продовження
рис. 1.1

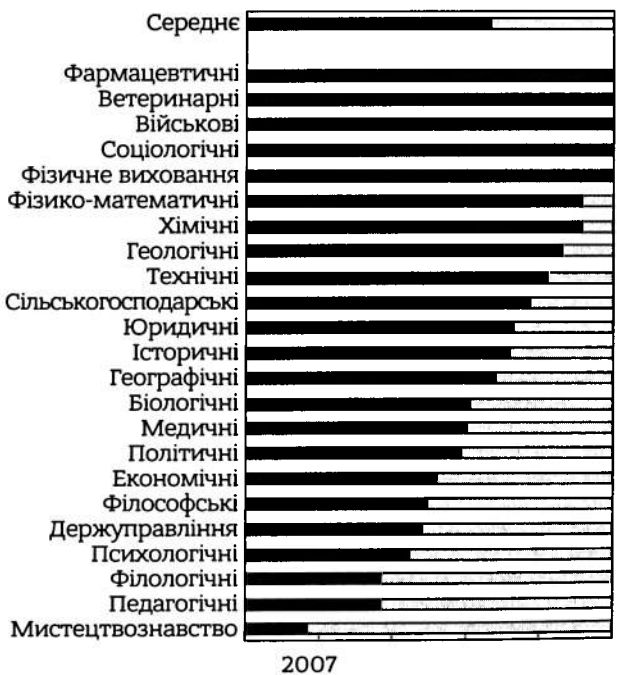
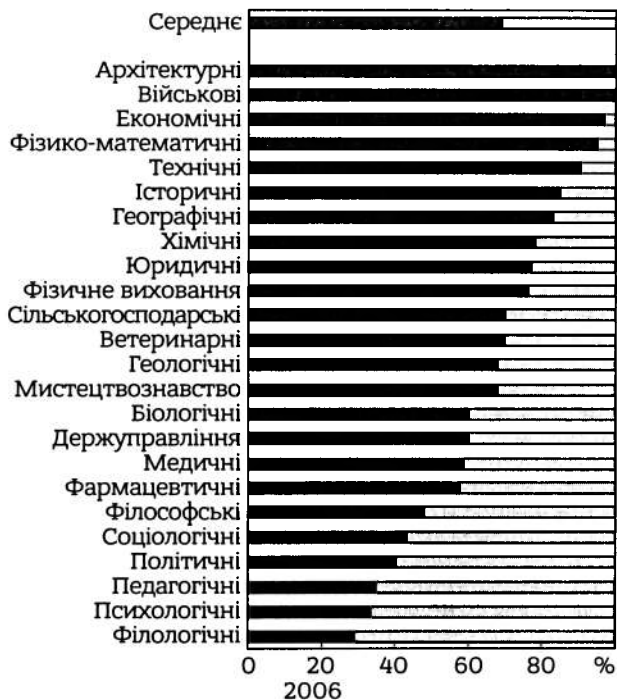
2002

2003

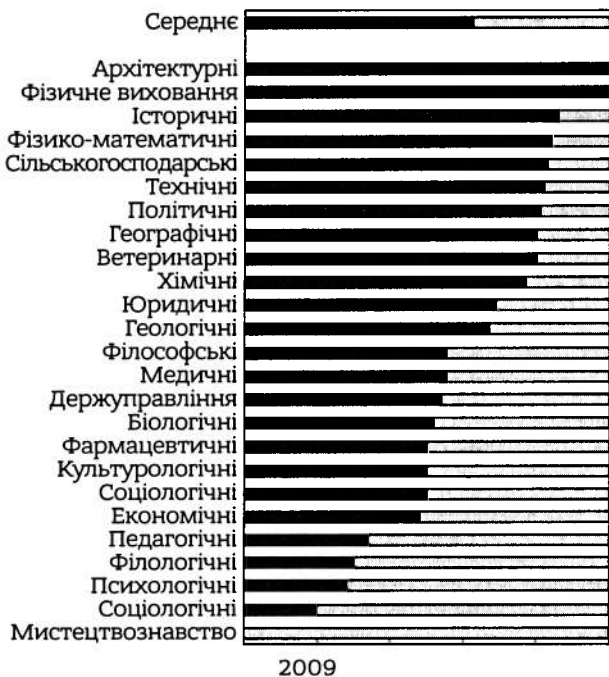
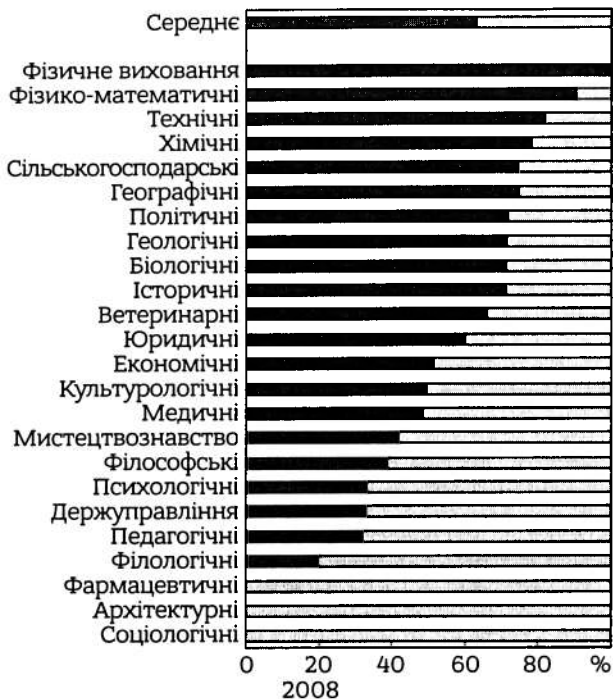

Продовження
рис. 1.1

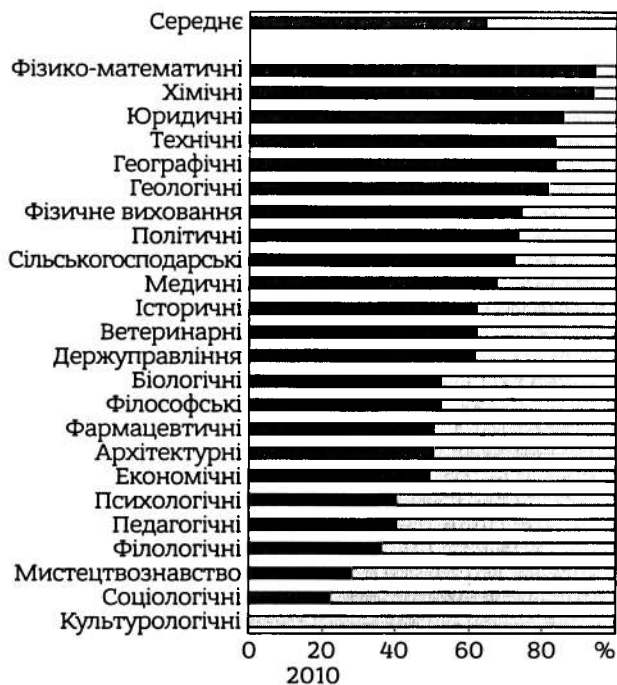

Продовження
рис. 1.1

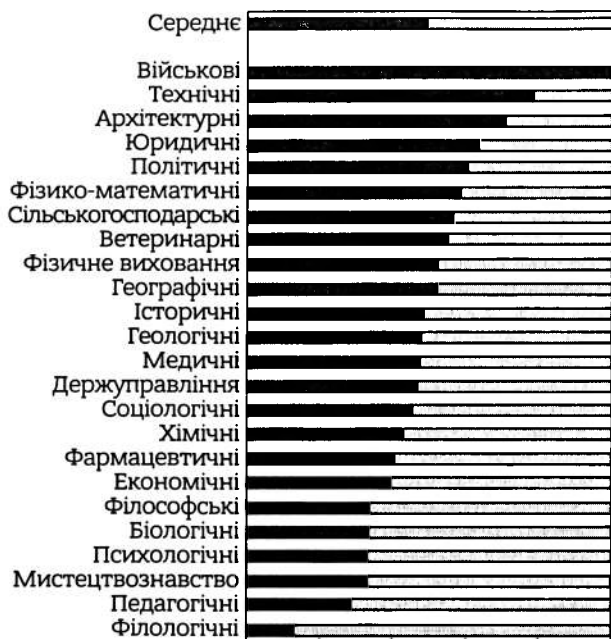
2007

Продовження
рис. 1.1

Закінчення
рис. 1.1.

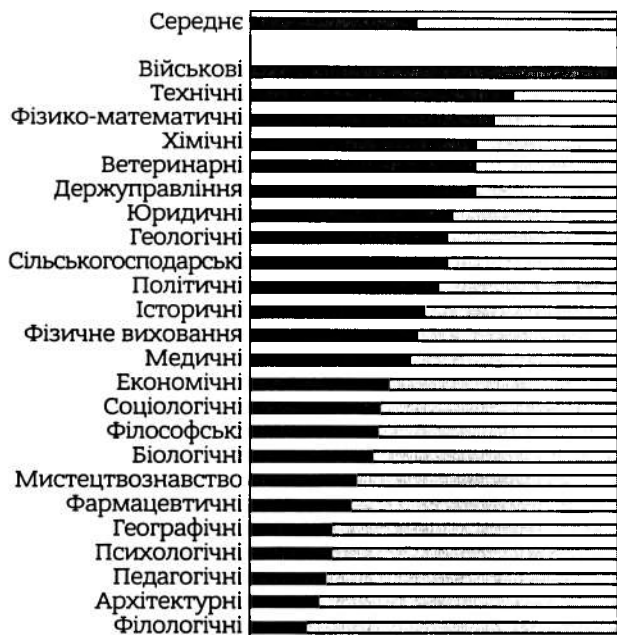
2004

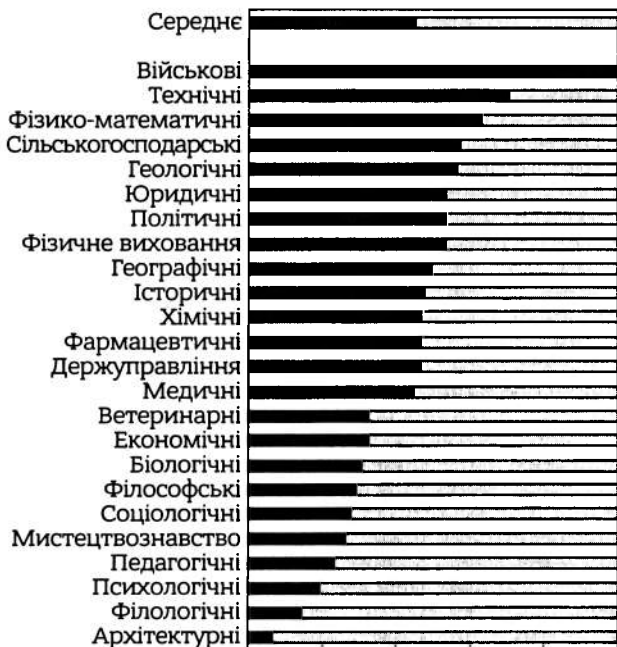
2005

□ Жінки ■ Чоловіки

Рис. 1.2. Динаміка захистів кандидатських дисертацій за галузями наук упродовж 2004–2009 років (продовження рис. 1.2 див. на с. 83–84)

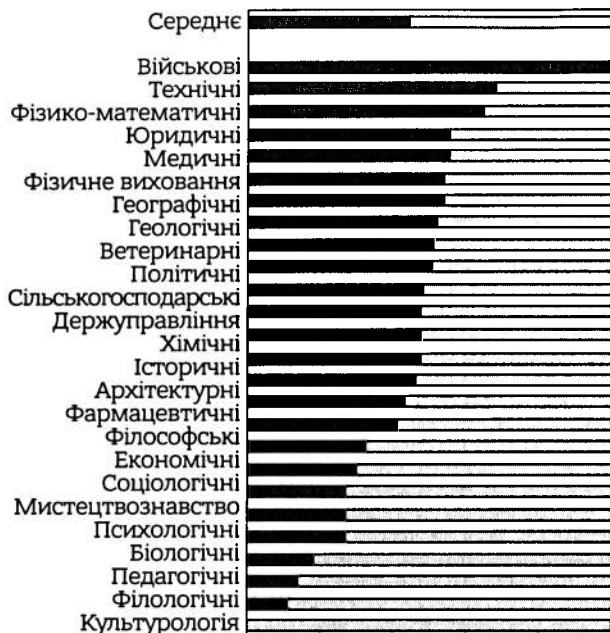

2006

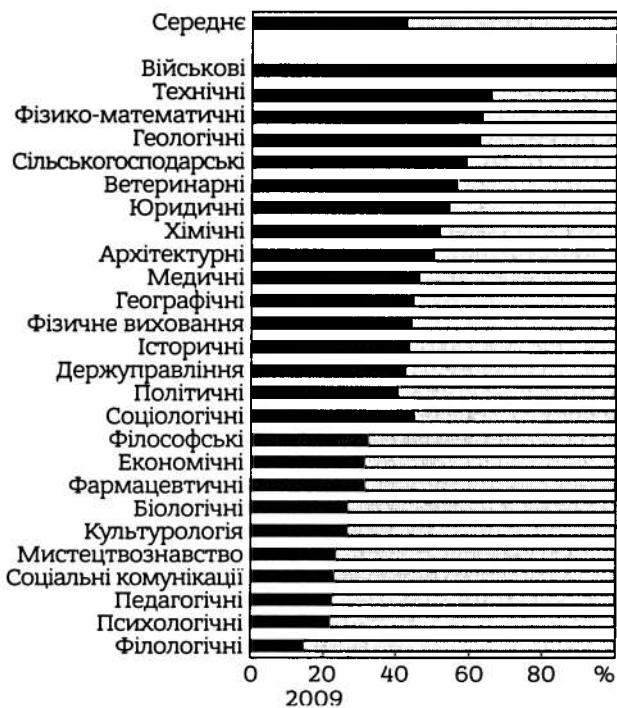

0 20 40 60 80 %
2007

Продовження
рис. 1.2

2008

Закінчення
рис. 1.2

Зразки опитувальних анкет, використаних у ході виконання проєктів, участь в яких брала ГО «Жінки в науці»

Проєкт «Українські вчені за кордоном: наукові досягнення, перспективи співпраці та повернення», 1999 р.

Анкета, надіслана до українських вчених, які працюють за кордоном, містила такі запитання:

1. Ім'я та прізвище
2. Фах
3. Науковий ступінь
4. Місце роботи
5. Посада
6. Час перебування за кордоном
7. Основні наукові досягнення (звання, публікації, навчальні курси тощо)
8. Чи співпрацюєте з українськими вченими?
9. Чи плануєте повернутися на Батьківщину?
10. За яких умов Ви повернулися б?
11. Які Ваші пропозиції щодо реформування науки в Україні?
12. Додаткова інформація, яку б Ви хотіли надати
13. Адреса для зв'язку

Проєкт «Проблеми наукової еміграції в Україні: порівняльний і соціологічний аспекти»

Цей розширений проєкт було розпочато 2000 року у співпраці з установами НАН України: Українським міжнародним комітетом з питань науки та культури, Інститутом соціології й Центром досліджень науково-технічного потенціалу та історії науки імені Г.М. Доброва. Для опитування розроблено три типи детальних анкет: для студентів старших курсів університетів, для молодих учених до 35 років та аспірантів інститутів НАН України, для керівників (учених секретарів) інститутів.

Анкети містили запитання щодо рівня комп'ютерної грамотності, доступності до інтернету, знання англійської мови, зв'язки з закордонними колегами, орієнтації на зміну країни проживання, ставлення до наукової еміграції керівників наукових установ та ін. [12, 13].

Проект «Жінки-вчені Києва»

Цей проєкт було реалізовано 2002 року. Анкета, надіслана до закладів вищої освіти та установ Академій наук у Києві, містила такі запитання:

1. Прізвище, ім'я, по батькові
2. Дата народження
3. Місце народження
4. З якого року проживаєте в Києві?
5. Напрямок наукової діяльності
6. Учений ступінь
7. Наукове звання
8. Місце роботи
9. Посада
10. Телефон, е-пошта
11. Освіта (роки навчання та фах):
 - заклад вищої освіти
 - аспірантура
 - докторантура
12. Кількість підготовлених кандидатів і докторів наук
13. Кількість публікацій: монографій, навчальних посібників, підручників, наукових статей. Найважливіші публікації
14. Премії, нагороди, відзнаки
15. Робота в органах державної влади
16. Громадська робота
17. Захоплення (спорт, музика, поезія тощо)
18. Інша цікава, на Ваш розсуд, інформація (відомості про сім'ю, творчі плани та ін.)
19. Дата заповнення анкети
20. Особистий підпис

Зміст анкет інших проєктів описано в тексті.

Віра Троян
АКАДЕМІЧНІ ЕТЮДИ *

«Президент висловив незадоволення тим, що не відбуваються реформи в науці» – доносить Радіо України цю інформацію аж сюди, у невелике західнонімецьке містечко. І в науці також... Де у нас такий «потужний науковий потенціал». Що ж потенціоє потенціал? І постають перед очима спорожнілі інститути, лабораторії, з яких спочатку виганяли холодом. А тепер і теплом нікого заманювати. Лабораторії, в яких для економії електроенергії пообрізувано штепсели біля електроприладів (Інститут фізіології рослин і генетики НАН України)...

«Ми зберегли Академію наук» – хвалився її президент. Зберегли, та, в основному, себе. Молоді, освічені, талановиті розіхалися по всьому світові. Заповнили чужі наукові лабораторії, які, здається, тільки і чекали на цих працьовитих дітей. Дітей наших науковців, дітей і внуків наших академіків. Вивчених у кращих школах, кращих вишах. Селекція кращих генів... Природа спочиває тут набагато рідше, ніж у інших популяціях. Молода еліта нації... Їдуть від нашого злидарства, нашої стагнації, нашого Чорнобиля, їдуть від нас. Бо там – можливість самореалізації, можливість самовдосконалення, можливість нормального життя. І можливість допомогти батькам, і батькам – академікам.

А мозок свердлить думка – чи повернуться? І – чому? Чому знову повинні розсіюватися по світу наші діти, як це вже

* Статтю вперше опубліковано в газеті «Час» 1997 року без локалізації подій та авторів висловлювань, які подаю тепер курсивом у дужках.

було не раз? Що за століттями приречена фатальність цієї землі – народжувати, виховувати і – віддавати – своє, найкраще? Чому це продовжується при нас – такому «потужному науковому потенціалі»? Не може організуватися потенціал, не може випростатися. Сотні прекрасних фахівців, вони знають, як треба, як повинно бути. Але як нітимося ми, коли треба сказати рішуче «ні» тим, кого винесло наверх (з нашою ж допомогою), коли треба об'єднатися, коли треба взяти на себе! Хай хтось. А хтось і бере. І знову скликаються наради, на які запускають за списками, і знову приймаються постанови, які ніколи не будуть виконані. І знову гострословить академічне братство, але тихенько, про себе...

...А ми *Nature* не читаємо – хвалився недавно один з академіків (І. Скрипаль). Справді, не читаємо, немає грошей. Почали було читати «за відлиги», але його скоро перевели у спецфонд, бо інколи там згадували дисидентів. А для спецфонду треба було взяти дозвіл у першому відділі, а там сидів відставник, який не розумів, для чого це вам потрібно. А у московських інститутах цей, та й десятки інших журналів, вільно лежали на полицях, як осідало там обладнання, запрошення на наукові конференції... Отак і відбувалася наша селекція. Селекція на другосортність, селекція тих, хто не підписав «листа 77» тоді, хто не долучився до «Маніфесту української інтелігенції» тепер, хто не домігся заборони начинення своєї землі атомними станціями, хто не закричав на весь світ тоді, коли вони почали вибухати. А ми були, ті, хто керували академічними інститутами, ті, хто викладав курси фізики та хімії, ті, хто кожен рік складав іспити з техніки роботи з радіоізотопами, ті, хто приймав ці іспити! Ті, хто з перших хвилин знав, що і як треба робити. Знали, робили тихцем, для себе, для своїх дітей. А де гарантія, що у сім'ї наших дітей чи внуків не придрейфують уражені гени дітей, що роздягнутими гралися у пісочку? Чи гени тієї дівчинки, яку ще восени того року мати пригощала зірваними на вулиці ягодами горобини. І це тоді, коли поряд ми, в респіраторах і рукавицях, збирали у мішки опале листя... Бо мовчали ми, бо чорними солов'ями співали наші академіки. Чи простять нам наші діти?

«...Ви знаєте, коли ми збираємося разом, починають діяти якісь інші сили», – каже академік. «Ми повинні підтримувати один одного, бо завтра не підтримають мене» (Д. Гродзинський). Які ж це непереможні, не пізнані академіком у двох вищих сили заставляють цих сивоголових мужів говорити не те, що думаєш, голосувати за тих, кого не поважаєш? Чому, обережно фіксуючи, що в деяких таблицях дисертації дані недостовірні (в той час як там недостовірне все!) – академік (В. Кухар) не обурюється, а закінчує отим всепрощеним «незважаючи на це...»? Чому академік, недавній президент ще однієї академії, ерудований фахівець, що обїздив немало лабораторій світу (О. Созінов), не вважає недостойним добиватись «як виняток» затвердження докторської, цифра у цифру переписаної з кандидатської 30-річної давності? Добиватися всупереч волі 26 фахівців, які не визнали наукової цінності такої праці. Переміг академік, переміг за допомогою нефахівців, ба навіть «патріотів», із когорти тих, що «чим гірше – тим краще». О, як кинулися вони на допомогу! Суцільним фронтом, на чорне – біле! Так би на добре діло – давно б підвелися. А, може, і не падали б...

...Летять бюлетені у вищому ешелоні потенціалу. Селекціонують селекціонери. Збагатився потенціал, торжествують злі сили. А, може, розірве їх від таких жертвоприношень? Одна втіха – є 26! (26 експертів проголосували проти ганебної дисертації, але Президія ВАК її затвердила) Аж 26! Встояли, рідні. Хай менші, але ті, що засівають. Якби ще без погоничів...

Чому академік, залучений до реформування науки, вважає, що «позичати» результати з уже захищених дисертацій – це нормально? Нормально для нас? Але ж він українець – телефонують інші (О. Мишанич)... Краще б китаєць, писала ще Леся. Не перевелись «патріоти»...

Світова наука не здригнеться від таких досягнень. Але хто врахує той моральний удар, якого завдано нашому духовному світові, де ще є кому виростити паростки справжнього? Де ще є 26. Є більше, є один до двадцяти шести! Тільки б ще осмілилися, тільки не зав'язалися б знову у лялечки-кокончики, тільки б зрозуміли, як ті, у шістдесяті – якщо не ми, то хто? Бо запита-

ють діти. І діти теперішніх і колишніх президентів, адже вони і справді розумні...

«...Ви думаєте, у них не так? — казав інший академік (П. Костюк), — І вони домовляються». Може, цьому академікові легше сприймати наші парадокси, бо його учні і читають, і друкуються в *Nature*. То хай про них і домовляються на рівні досягнень, що заслуговують такого друку. Це ж нормально — батькам турбуватися про дітей, вчителям — про учнів. Але хіба можна не дивуватися, коли одна із наших наукових рекомендацій радить: лікувати виразку шлунка бібліотерапією? Адже не священник три роки отримував гроші за керівництво такою розробкою! А тепер грошей нема, не буде розробок...

А, може, даремно я? Своїх ліків не маємо, потенціювали ракети, на чужі — грошей треба, а біблії з гуманітарної допомоги одержали. У кількості, достатній для експериментів. От і підтримує керівник дух у молодого. Щоб своїми руками, на наших виразках. То нічого, що знали наші предки: від Різдва до Великодня — без ковбаси, випоститися, вимолитися, покаятися — і без виразок починати нову весну. Хай повторить молодий, щоб краще запам'ятати, як казав маленький принц. Так принц же маленький... А ми змаліли.

Потрібна, дуже потрібна нам бібліотерапія. Для лікування душ, змалечку, з дитинства. Не вкради, не збреши, люби ближнього свого як самого себе... Щось і залишиться в пам'яті, поки виросте дитина до академіка чи президента. Бо діти розумні. Бо здоровий дух врятує тіло — як учить біблія. Нас вчили навпаки. Бо потрібні були тіла: для амбразур, для інтернаціональних обов'язків...

Могли б, багато необхідного зараз могли б зробити академіки. Але не роблять. Не витримала випробування часом Академія, не витримав випробування «потенціал». Стоїть академічний віз. Середній вік докторів наук — під 60, академіків — ще більше. Менші «орють» землю, керманічі потишеньку кермують до есендівського освітнього простору. Може зачепляться за той тарантас, прив'яжуться знову. Бо, свідчить академік-геронтолог (В. Фролькіс), деякі давні зв'язки у мозку з віком функціонують краще, ніж недавні. Ось тому так важко

пробивається нове, опираються звинини, протестують аксони, пульсують синапси: щоб було як було. «А я все-таки надрукував монографію російською», – хвалиться інший академік (І. Скрипаль). Щоб було, як було...

А якби зсукати мотузки, та не з чужого газу, а з власних конопельок. Вони є, навіть без канабіоїдів – того, що нейрони глушить. Вивели справжні селекціонери, які коноплями займалися. Та прив'язатися в усіх напрямках, з усіма потенціалами. Щоб у ногу зі світом. Щоб побачив світ, які РБМК закопуємо ми в свою землю, може, зупинив би...

Є молодші ватажки, на них покладали надії. Працюють, у далекому просторі. Декілька років переказує нам наші ж звіти молодий академічний ватажок (Ю. Глеба), відриваючись для цього з короткими візитами від свого зарубіжного місцепроживання. «Наукою там займаються тільки ті, хто не знайшов себе у бізнесі», – повторює він нам. Слухаємо... А, може, справді ми такі невдахи, для чогось, недоїдаючи, навчалися самі, для чогось навчали дітей. А, може, і справді невідомо для чого визбирають «вони» розумних дітей по всьому світу? А, може, і справді не тратить нажитих на бізнесі грошей Д. Сорос для підтримки розумних дітей, вчителів, професури? Загадки ставить ватажок. Замість роботи на своєму місці. Бо місце ж зберігає. А «у них» це можливо? Роками зберігати за собою керівні посади, живучи, наприклад, у нас? Не наводить прикладів. Як просто бути ні в чому не винним, співав Б. Окуджава. Але ж то солдатом, не командиром...

Рятують ситуацію деякі, як той академік, що був у уряді (І. Юхновський). «Я вперше за своє життя відчув зацікавленість влади в нашій роботі», – радів учений (В. Мегведєв). Це коли академік попросив оцінити землю. Вилуцили академіка з влади. Щоб усі вози стояли...

«Ви не повинні мати власну думку», – вчать у високих кабінетах державних службовців (О. Мишанич). Слава Богу, президент ніби іншої думки: «нам не потрібні ретранслятори, нам потрібні генератори...». Але хто допильнує, кабінетів так багато...

«Ми не будемо ходити 40 років по пустелі» – доносять радіохвилі голос відомого академіка, – «у нас така прекрас-

на молодь...» (Д. Гродзинський). А я пригадую початок 1980-х, коли в інституті академіка після стажувань у північних столицях з'явилися четверо молодих хлопців. Діти науковців, ерудовані, з хорошим знанням англійської. І рідної, бо хіба була коли-небудь мова проблемою для розумних? Їм було непросто змиритися з тим, що у нас не так, як у Москві. Вони вимагали змін, а їх не було. Не прижилися хлопці. Одні звучать на чужих континентах, інші так незрозуміло і рано пішли із життя. А якби ми зберегли їх – може не такою сумною була б доля того інституту? І його академіка? То чи хлюпатиме море нові лави? Міліе море, критично падає народжуваність...

Вдивляюся в обличчя їхніх акуратних дідусів та бабусь. Хтось же із них, таких, як вони, в тому далекому 1944-му позбавив прадіуся мою внучку. Посміхаються, вітаються. Навіть у інвалідних колясках вони виглядають краще за наших так часто замучених алкоголем ветеранів. Вони пережили нас. Із своїх камінчастих червоноземів вони годують і моїх дітей. Ціла індустрія баночок, рецептів, порад – «для здоров'я вашої дитини»... Компенсація за прадіусів? А з Півночі – за ракети. А ще дадуть за ЧАЕС. Розбагатіємо. На власному безголів'ї, не давши ладу півтораметровим чорноземам. При тому, що чи не кожен другий керівник – у науковому потенціалі. Селекція... Успішна селекція на меншовартісність, на відсутність самоповаги, національної гордості, патріотизму. На безвідповідальність, на манкуртство. На відсутність національної ідеї, яку академік-історик (П. Толочко) не може знайти саме на цьому кутку планети. Добре заховали предки, аж за трипільські шари, не всім дано побачити. Щоб не згвалтували селекціонери, щоб не зробили безбатченками теперішніх 52 мільйони. І 20 виморених та вбитих, і ще 20 – у близькому та далекому. Щоб тільки тоді – коли заслужать, коли прозріють. А щоб не загубилися – інколи висвічує, через усю товщу. Як тому колишньому урядовому академіку, який все обраховує потенціали: промисловий, аграрний, енергетичний... (І. Юхновський). Щоб висвічувати дорогу. Як той ліхтарник, якого зустрів маленький принц. Підставляє плече молодший, той, що надивився на небесні світила (Я. Яцків). Як важливо, коли засвічують ліхтарика у дитинстві,

розумним дітям. Без присолоджування їхнім Карлом Марксом (кондитерська фабрика ім. К. Маркса в Києві). До цього часу солодимо. Так смачніше мерам, смачніше президентам...

А вони чомусь горді не тим: вулиці імені Пастера, Парацельса, Вірхова... У них селекція на інші ознаки. «Німеччина відродилася як фенікс з попелу», – констатує у їхньому бундестазі Н. Мандела. Як фенікс – але працею, розумом, чесністю. І в першу чергу – наукового потенціалу. Того, що зберегли, того, що виховали, того, який знову попереду, ніби і не було війни. Його працю видно на кожному кроці...

«Поведінка людини на 70 % запрограмована спадковістю, вихованням можна змінити лише деякі риси» – постулює знаменитий академік (В. Фролькіс). То, може, нас врятує те, що ті селекціоновані ознаки не передадуться дітям? Вони все ж таки набуті, від чужого Маркса, від чужого Леніна. Серед наших такого «генія» не виховали. Шамотіли, брежневіли, щербилися, але не вийшло. То, може, міцний геном не піддається такій селекції? А якби ще знали своїх, справжніх? Та розказали про них дітям, та розпрямили покручені хребти, та стали поважати себе. Щоб діти поважали нас. Щоб діти повернулися до нас. Щоб не йшли вони під нові Крути. Щоб не сідали на холодний осінній асфальт. Щоб не кам'яніли коло воріт нові шерехи матерів...

Віра Троян
ВИСТУП НА КОНФЕРЕНЦІЇ
«СЛАВЕТНІ ІМЕНА УКРАЇНИ»
В УКРАЇНСЬКОМУ КОЛЕЖІ ім. ВАСИЛЯ
СУХОМЛИНСЬКОГО (КИЇВ, 2004)

Шановні вчителі! Дорогі учні!

Вітаю Вас із проведенням цікавої конференції, присвяченої видатним українським діячам, які зробили великий внесок у розвиток нашої освіти, культури чи громадського життя. Такі конференції дуже важливі, бо дають відповідь на запитання, представниками якого етносу ми є, хто були наші попередники, які проблеми хвилювали їх і як вони їх вирішували. Ці питання рано чи пізно постають перед кожним свідомим громадянином, адже бажання знати є сенсом розумової діяльності людини. Ваші доповіді стосуються певних особистостей і дають часткові відповіді на такі запитання, але якщо Ви ці знання об'єднаєте з історичними, археологічними даними, то справді переконаєтеся, що нам, українцям, є чим пишатись – адже на нашій землі цивілізація існує багато тисяч років. Навпевно, Ви чули про пам'ятник «Кам'яна могила» на Запоріжчині з наскельними малюнками, яким 22 000 років (для порівняння – єгипетським пірамідам біля 3 000 років), про багату трипільську культуру – а це близько 6 000 років тому, про скіфські могили четвертого століття до нашої ери, де знайдено високомистецький витвір – Золоту пектораль, та багато інших наукових фактів, які засвідчують наші давні етнічні корені саме на цій території.

Зараз Ви чуєте багато суперечок щодо євроінтеграції України, дехто каже, що нам немає з чим іти до багатих країн, але

це лише свідчить, що ми недостатньо знаємо свою історію. Адже ми давно інтегровані в європейське життя, науку і культуру. Наведу лише деякі приклади. Ще в XI ст. високоосвічені дочки князя Ярослава Мудрого стали королевами Угорщини, Франції, Норвегії. Цього року видавництвом «Пульсари» видано про одну з них цікаву книжку під назвою «Анна Ярославна – королева Франції», де описано, що король цієї країни на той час був неграмотним, тому укази його підписувала Анна. А на Євангелії, яке вона привезла з Русі, багато віків складали присягу французькі королі. На нашій території засновано перший східноєвропейський університет «Києво-Могилянську академію», наш учений Юрій Дрогобич ще у XV ст. був ректором відомого тепер Болонського університету в Італії, біохімік Іван Горбачевський – першим міністром охорони здоров'я в Європі (в Австро-Угорщині), фізик Іван Пулюй побудував першу європейську електростанцію і відкрив промені, які пізніше назвали рентгенівськими, Пилип Орлик створив першу демократичну конституцію в Європі... І цей ряд видатних імен дуже і дуже великий.

Але особливістю нашої конференції є те, що Ви досліджували і розповідали про українські родини, тобто звертали увагу на досягнення не лише чоловіків, але і жінок цих родин. Мене дуже цікавить це питання і, як Ви почули, я навіть очолюю громадську організацію «Жінки в науці».

Висвітлення ролі жінки в культурі, освіті, науці, та і в родині, ще дуже недостатнє, а питання загалом малодосліджене. Наша історія доносить інформацію про деякі імена, як, наприклад, про княгиню Ольгу, за правління якої зміцніла Русь ще у X ст., про фундаторок Києво-Могилянської та Острозької академій Галшку Гулевичівну та Галшку Острозьку, про княгиню Анастасію Гольшанську-Заславську – ініціаторку перекладу українською мовою Євангелія, яке назвали Пересопницьким і на якому тепер складають присягу Президенти України. Зрозуміло, що таких імен було набагато більше, це засвідчує недавня презентація тритомного видання «Українки в історії», з яким я раджу Вам ознайомитися. Там викладено життєписи жінок, які виборювали нашу державу, творили першу у світі

мову програмування у кібернетиці, очолювали дослідницькі установи, збагачували і популяризували нашу культуру і вклали свої знання у виховання знаменитих дітей. Цікаві дані на цю тему наведено і у Ваших доповідях – з історії родин Драгоманових, Олени Пчілки, Вернадських, Симиренків та ін.

Суттєво змінилося становище жінки у наш час. За статистичними даними зараз уперше в історії нашої цивілізації в усіх розвинених країнах кількість дівчат серед випускників вищих навчальних закладів перевищила 50 %, аналогічна ситуація і в Україні. Тобто, за визначенням Європейської Комісії «у головах жінок тепер зосереджена половина розумової потуги планети». Тому дуже важливо, щоб ці знання були ефективно реалізовані, зокрема у наукових дослідженнях, бо від них зараз залежить економічний і соціальний розвиток будь-якого суспільства. Наприклад, можна вказати на ту роль, яку відіграють у нашому житті нові інформаційні технології, освоєння джерел енергії чи подовження тривалості життя людини. У зв'язку з цим у багатьох країнах заохочують дівчат до заняття наукою, започатковують програми фінансової допомоги у поєднанні кар'єри і сім'ї та материнства.

Наша організація «Жінки в науці» готувала матеріали до видання «Українки в історії», окрім того, ми видали книжку «Жінки-вчені Києва», де є інформація про 469 вчених нашого часу, календарі «Жіночі постаті в українській науці», брошуру «Роль жінки-вченої у світовій та українській науці». Я передаю вашій бібліотеці деякі із цих видань, зокрема матеріали двох наших міжнародних конференцій на тему «Жінка в освіті та науці: минуле, сучасність, майбутнє», які можна використати у подальшій роботі. Бо наше з Вами завдання – відновити ім'я славетних українців, шанувати їх, продовжити їхню справу відновлення сучасної української держави. Чому нам це треба? Бо це наше місце на землі, бо де б не побувала чи жила українська людина – саме тут її коріння, тут її зрозуміють якнайкраще і, якщо треба, підтримають. Історичний досвід свідчить, що всі імперії розпадаються, а національні держави, де люди об'єднані культурою, мовою, традиціями, – успішно розвиваються і міцніють. Дуже б не хотілося, щоб ми, маючи таке

глибоке історичне коріння, такі потужні гени, були якоюсь сірою зоною із засміченою територією, чужою мовою, суржиком, некультурним спілкуванням. Тепер те, якою буде наша країна, повністю залежить від кожного з нас.

Я бажаю всім вам успішного навчання, радості і задоволення від того прекрасного почуття, що ти багато знаєш, розумієш, вмієш і досягаєш.

Я дякую вчителям, а також ініціаторці вже не першої такої конференції у Вашому колежі пані Наталії Вадзюк, за підтримку такого важливого і потрібного напряму патріотичного виховання нашої молоді. У цій роботі ми завжди будемо Вашими партнерами.

**Н.Ю. Таран, Н.Б. Светлова,
О.П. Матишевська, В.М. Троян**
**Київський національний університет імені Тараса Шевченка,
Громадська організація «Жінки в науці»**
ПРОБЛЕМИ ГЕНДЕРНОЇ ОСВІЧЕНОСТІ МОЛОДІ

Поняття «гендер» уперше введено до наукової лексики наприкінці 1960-х років для аналізу соціальних відносин у суспільстві та подолання помилкових суджень стосовно того, що біологічні розбіжності є визначальними у поведінці чоловіків і жінок та тих ролей, які вони відіграють у суспільстві. Отже, гендер конструюється суспільством як модель стосунків жінок та чоловіків, що визначає їхнє положення та роль у таких його інститутах як родина, школа, політика, економіка, культура, освіта тощо. Важливу роль у розвитку і підтримці гендерного світогляду відіграє свідомість людей. Від народження людина стає об'єктом впливу цього світогляду – у традиційних суспільствах відбуваються символічні родильні обряди, що розрізняються залежно від того, якої статі народилась дитина. Надалі в процесі виховання родина (в особі батьків і родичів), система освіти (в особі виховательок дитячих установ і вчителів) вкладають у свідомість дітей гендерні норми. Так, наприклад, без особливих статистичних досліджень вже на рівні шкільної системи можна спостерігати явну невідповідність між успіхами дівчат та їх досягненнями у зрілому віці. Це явище «зникаючої обдарованості» [8] неможливо пояснити лише біологічними причинами, наприклад розбіжностями в будові мозку або наявністю різних гормонів у чоловіків та жінок. Тому формування гендерного світогляду молоді повинно базуватися на всебічному вивченні численних проявів культурних

складових особистості та донесенні основ соціальної рівності статей до розуму дитини.

У вітчизняній науці зовнішні і внутрішні бар'єри стереотипізації людей за ознакою статі, а також реалізації обдарованості особистості, недостатньо вивчені. Найчастіше фактичну нерівність між статями пояснюють традиційними патріархальними поглядами на роль чоловіка і жінки в суспільстві. Ці стереотипи супроводжують весь процес соціалізації дитини [4]. Для їх подолання необхідно комплексно досліджувати проблему, враховуючи біологічні та психологічні особливості жінок і такі важливі соціальні детермінанти як сім'я, школа, суспільство. Розвиток гендерної теорії поступово призвів до усвідомлення того, що розгляд будь-якої соціальної проблеми без урахування гендерної складової є неповним і однобічним. У пропонованій статті ми розглянемо деякі аспекти проблеми гендерної освіченості молоді в нашій країні.

Перш за все ми з'ясували, наскільки сучасна молодь ознайомлена з гендерною теорією. Ми провели анкетування серед учнів класів з біологічним ухилом середніх шкіл та ліцеїв віком 16–17 років, які брали участь у Всеукраїнській олімпіаді з біології. Вибірка – 50 осіб, 22 хлопці (44 %), 28 дівчат (56 %). Статистичний аналіз даних анкетування показав, що з поняттям «гендер» та «гендерні стосунки» ознайомлені лише 14 % учнів (рис. 1).

Отже, більшість дітей не знайома з цією проблемою. Ми передбачали такий результат, тому навмисне наступне запитання поставили таким чином, щоб учні могли з двох пропо-

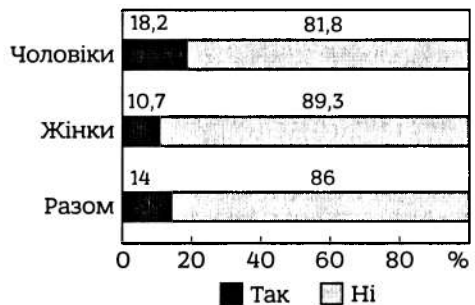

Рис. 1. Результати статистичної обробки анкетування учнів. Запитання: чи відомі Вам поняття «гендер», «гендерні стосунки»?

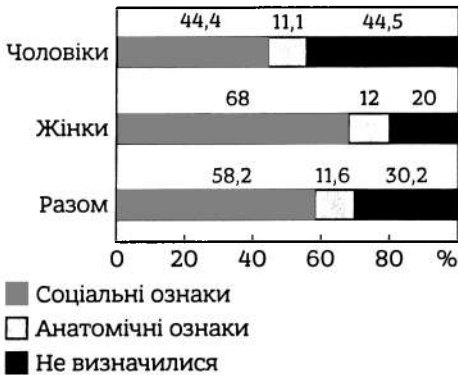

Рис. 2. Результати статистичної обробки анкетування учнів. Запитання: поняття «гендер» визначає стосунки між особами протилежної статі (чоловіками та жінками) за: 1) соціальними ознаками; 2) анатомічними ознаками

нованих відповідей вибрати правильну і, таким чином, закріпити у своїй пам'яті значення поняття «гендер». Як бачимо, більшість учнів (58,2%) вибрало правильну відповідь, а саме, що поняття «гендер» визначає стосунки між особами протилежної статі за соціальними ознаками; 11,6 % – неправильну (за анатомічними ознаками); решта не визначились з відповіддю (рис. 2).

Отримані дані беззаперечно свідчать, що рівень гендерної освіти в шкільній системі досить низький і потребує удосконалення або навіть створення спеціальних чи факультативних програм для учнів середніх і старших класів. Подальше дослідження гендерної освіченості учнів було зосереджено на визначенні лідера родини.

Лише 14 % учнів вважає, що лідерами у їхній родині є батько; переважна більшість (46 %) визначили за лідера матір, а 40 % не встановили лідера (рис. 3). Порівнявши ці дані з основним фінансовим забезпеченням у родині, бачимо аналогічну залежність – у 28,6 % родин основне фінансове утримання забезпечує мати, 24,5 % – батько, у 40 % учнів родину фінансово забезпечують обоє батьків (рис. 4).

Стосовно фінансового утримання родин виявлено досить високу різницю між думками хлопців і дівчат. Лише 17,9 % дівчат вважають основним фінансовим утримувачем батька, 35,7 % – матір. На думку хлопців, ці частки складають 33,3 і

Рис. 3. Результати статистичної обробки анкетування учнів. Запитання: хто є лідером у Вашій сім'ї: 1) батько; 2) мати; 3) обоє?

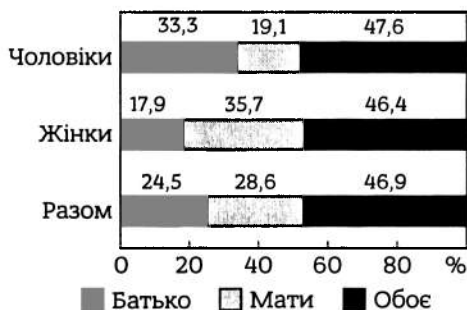
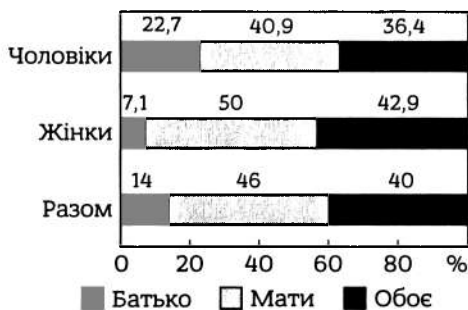

Рис. 4. Результати статистичної обробки анкетування учнів. Запитання: хто утримує Вашу сім'ю фінансово: 1) батько; 2) мати; 3) обоє?

19,1 % відповідно, хоча значно більша їх кількість визначила лідером сім'ї матерів, а не батька – фінансового утримувача сім'ї.

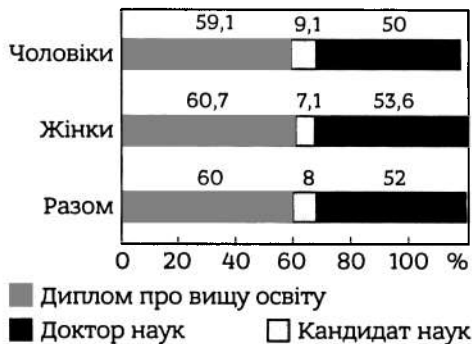
Отже, простежується типова алогічність міркувань. У хлопців традиційне уявлення про те, що батько повинен фінансово утримувати сім'ю (оскільки можливість матеріально забезпечувати родину завжди вважалась однією з основних прерогатив чоловіка), все ж таки переважає над попереднім твердженням про лідерство матері в родині. Однак лідерство в родині передбачає, звичайно, не лише фінансове переважаювання, а й здатність до розв'язання складних побутових і соціальних проблем сім'ї, що виникають унаслідок структурних перебудов у економіці або інших системах суспільства. Тому об'єктивнішим, на наш погляд, є визначення учнями жіночого лідерства у сучасній родині. Слід також зауважити, що патріархальні стереотипи надзвичайно тяжіють над розумом не лише дітей, але й їхніх батьків. Під впливом статево-ролевих

стереотипів батьки закладають також передумови різного сприйняття дівчатами та хлопцями власних здібностей і досягнень. Так, наприклад, дослідження [7] показали, що у батьків обдарованих дівчат більше стереотипів, що спотворюють оцінку здібностей доньок. Оскільки переконання батьків відносно здібностей своїх дітей виявляється більш значимим для самосприйняття дитини, ніж власні успіхи, то світогляд батьків дуже часто перешкоджає дівчині досягти успіху, змушує її дуже рано відмовитись від адекватної освіти та формування кар'єри [4].

Як ми вже відмічали, характер економіки може впливати на самовизначення молоді. Так, перехід до ринкової економіки викликає певні соціальні проблеми, одна з яких полягає в складності вибору майбутньої професійної діяльності 17-літніми та гармонійного поєднання її оплати і престижності. У аспекті гендерної проблематики особливості професійного самовизначення та самореалізації сучасної молоді надзвичайно цікаві. Наприклад, Центр соціологічних досліджень Московського державного університету ім. М.В. Ломоносова провів опитування 17-літніх учнів середніх шкіл (48 %), учнів технікумів та ПТУ (31 %) а також студентів вишів (9 %) у рамках програми досліджень «Молодь Росії: три життєві ситуації» (березень 1997 року [1]) і з'ясував, що у відповіді на запитання «Ким би Вам хотілось працювати?» вони звичайно використовували стереотипи, сформовані в школі. За рейтингом популярності професій визначились суттєві гендерні відмінності. У дівчат на першому місці – наукові працівники, викладачі та вихователі. Професійні установки юнаків зовсім інші. Переважна більшість юнаків вибирали професії, пов'язані з технікою, а також ті, що не потребують особливих професійних навичок, а значить, і особливого розумового навантаження, але добре оплачуються.

За даними нашого анкетування, серед молоді, більш орієнтованої на наукову роботу (нагадуємо, що опитування проводилось серед учасників Всеукраїнської олімпіади з біології), також простежується переважання жіночої компоненти як у кількості учасниць олімпіади (56 %), так і в кількості охочих

Рис. 5. Результати статистичної обробки анкетування учнів. Запитання: майбутню кар'єру в біології Ви вважали б успішною у випадку: 1) отримання диплома про вищу освіту; 2) здобуття наукового ступеня кандидата наук; 3) доктора наук?

досягти найвищих рангів наукової кар'єри (рис. 5). Хоча бажання мати вищу освіту висловлюють як хлопці, так і дівчата, але досягти звання доктора наук дещо більше охочих простежується серед дівчат. Аналізуючи результати двох незалежних опитувань, ми відмічаємо певний гендерний паритет молоді в установках на творчу, наукову діяльність. Переважання кількості дівчат серед тих, хто хоче займатись розумовою роботою та у подальшому самореалізуватись, свідчить про певні порушення сталих стереотипів щодо жіночої ролі в суспільстві та науковій системі.

Аналіз формування гендерних стереотипів у молоді свідчить про явно виражену мотивацію дівчат до творчої діяльності у сфері науки. Дослідження підтвердили також важливу роль жінки у нашому суспільстві – у сфері родинного лідерства, матеріального забезпечення, здобуття вищої освіти. Звичайно, наші дані не можна повністю переносити на всі сфери професійної діяльності людей, але соціальна адаптація дівчат у системі природничих наук також є позитивним проявом гендерної рівності в біології.

Реалізація обдарованості та прагнення до наукової кар'єри у більшості дівчат закінчується, на жаль, на рівні шкільної системи (про що свідчать наші попередні дослідження [5, 6]), і це є чи не найважливішою гендерною проблемою сучасного суспільства. Значною мірою вона зумовлена низьким рівнем гендерної освіти в школі. Ця проблема є актуальною не лише

в Україні. Світова думка спрямована на досягнення гендерної рівності в усіх інститутах суспільства та шкільній системі. Комісія Організації Об'єднаних Націй з положення жінок ще в ході своєї сорок першої сесії в 1997 році рекомендувала вжити радикальних заходів з поліпшення доступу жінок до отримання освіти, включаючи особливості гендерної проблематики в усіх програмах цієї галузі [3]. У Канаді, Новій Зеландії, США і багатьох країнах Європи, а також у деяких країнах Латинської Америки і Карибського басейну, суттєво збільшилась кількість жінок, що прагнуть самореалізації. Проявом цього явища соціологи вважають перевищення 50 % бар'єру в чисельності жінок, що отримують вищу освіту, та той факт, що в країнах, де зросла кількість охочих отримати третю освіту, жінок більше за чоловіків. У Лівії жінок, які виїжджають за межі країни з метою здобуття вищої освіти, більше ніж чоловіків. У Норвегії жінки зараз складають 34 % від загального числа студентів, що здають іспити для отримання докторського ступеня.

У технічній і професійній галузях продовжують, на жаль, переважати гендерні стереотипи. Навіть там, де жінки мають можливість отримати будь-яку професію, абсолютна їх більшість прагне опанувати традиційно «жіночі» спеціальності. Кількість жінок, що відвідують заняття в рамках програм професійної підготовки, залишається невеликою. Тому в багатьох країнах запроваджені особливі заходи для того, щоб направити дівчат у нетрадиційні сфери одержання знань. В Австрії з метою збільшення числа студенток у технічних навчальних закладах запропоновані спеціальні курси з вивчення комп'ютера й інтернету. У Замбії введена спеціальна програма в області науки і техніки для заохочення участі студенток. У Нідерландах план дій «Жінки і технологія в 1995–1998 роках» був спрямований на залучення дівчат і жінок до роботи з інженерно-технічним ухилом.

Уряди країн усе більше усвідомлюють, що в області освіти продовжує існувати певне упередження, яке позначається на підручниках і програмах навчання, а також на ставленні вчителів до учнів. Для викорінювання такого роду упереджень у

багатьох країнах розпочаті різні заходи: у Люксембурзі виконано дослідження з метою вивчення гендерної упередженості в системі освіти, починаючи з ігрових звичок дітей дошкільного віку; у Колумбії створена комісія й організовано навчання з гендерних проблем та неупередженого ставлення до статі для спеціальних цільових груп, що складаються з вихователів, редакторів і професіоналів засобів масової інформації; в Італії розроблено спеціальний кодекс поведінки для видавців підручників.

Отже, зусилля, спрямовані на викорінення гендерної нерівності та розширення для дівчат доступу до всіх рівнів і видів освіти, стимулюються в багатьох країнах. Практично в усіх регіонах проводять заходи з усунення зі сфери освіти статевих упереджень. Суттєвий прогрес досягнуто в тих країнах, де в цьому напрямі запроваджена адекватна політика і на її реалізацію виділяються кошти. Для нашої країни подолання низького рівня гендерної освіти в шкільній системі можливе на основі перегляду навчальних курсів і підручників з тим, щоб вони включали програми, які б допомагали внести необхідні зміни як у власні системи поглядів щодо різних статей, так і до системи стосунків між ними у родині, школі, інших структурах; а також допомагали б корегувати стереотипні уявлення щодо ролевих позицій статей у суспільстві. Результати гендерного моніторингу створюють основу для розробки державних заходів [2] щодо підвищення статусу жінок у суспільстві. Перші такі заходи передбачають розробку рекомендацій та підготовку навчальних програм, підручників і посібників на всіх рівнях освіти, вільних від стереотипних уявлень про роль жінки і чоловіка.

ПЕРЕЛІК ПОСИЛАНЬ

1. Денисова Д.Е., Денисов А.В. Профессиональное самоопределение молодежи: гендерный аспект: Материалы круглого стола «Женский вопрос в науке XXI века» (27–28 апреля 1998 г., МГУ им. М.В. Ломоносова (в рамках ежегодных Ломоносовских чтений)).

2. Гендерна статистика для моніторингу досягнень рівності жінок і чоловіків. Україна. Київ, 2000. С. 35–36.

3. Кампания «За достижение равенства между мужчинами и женщинами и улучшение положения женщин». Двадцать третья специальная сессия Генеральной Ассамблеи ООН. Представительство Организации Объединенных Наций в республике Беларусь. 2000.

4. Попова Л.В. Проблемы реализации одаренных женщин. Вопросы психологии. 1996. № 2. С. 42–55.

5. Троян В. Жінка і наука: шлях утвердження та компромісів. Матеріали I Міжнародної науково-практичної конференції «Жінка в науці та освіті. Минуле, сучасність, майбутнє». Київ, 1999. С. 17–25.

6. Matyshevska O., Svyetlova N., Taran N. Gender Problems in Ukrainian Science. *Verein FluMiNuT (Hrsg.) Wissenschaft Widerstand. Dokumentation des 27 Kongres von Frauen in Naturwissenschaft und Technik.* Vienn: Milena verlag, 2001. P. 308–313.

7. Jacobs J.E., Weisz V. Gender stereotypes: Implucations for gifted education. *Roeper Rev.* 1994. **16**, No. 3. P. 152–155.

8. Olshen S.R. The disappearance of giftedness in girls: An intervention strategy. *Roeper Rev.* 1987. **9**, No. 4. P. 251–254.

В. Троян, Н. Таран
ДО ПИТАННЯ ПРО СТАНОВИЩЕ
ЖІНОК-УЧЕНИХ У ШВЕЙЦАРІЇ

У науковій поїздці до Швейцарії особливо цікавим для нас було ознайомлення з науковою роботою та участю у ній жінок. Воно виявило багато спільного між нашими країнами. Обираючи спеціальність швейцарки, як і українки, віддають перевагу гуманітарним і соціальним наукам, медицині та юриспруденції, значно менше їх серед фахівців з економіки, природничих і технічних наук. Випускниці вищих навчальних закладів беруть активну участь у наукових дослідженнях і в деяких галузях саме вони складають переважну кількість аспірантів; для порівняння – 2003 року в Україні серед здобувачів наукового ступеня кандидата наук жінки склали 54 %.

Великий вплив на наукову кар'єру жінки має перерва для догляду за дітьми. Після народження дитини родині надається матеріальна допомога і зменшуються податки, оплата народження дитини здійснюється за рахунок медичного страхування, розвинена система кредитування. Тривалість післяпологової відпустки у різних кантонах може складати від одного до трьох місяців, допологової залежить від спеціальності, наприклад, в галузі біохімії – з шостого місяця вагітності, в інших галузях жінки працюють довше. Складним є подальший догляд за дитиною у родині, де цю функцію не можуть забезпечити родичи. Матері у таких випадках працюють неповний робочий день і їм непросто знайти відповідне місце роботи. У ясла дитину можна віддати у віці двох місяців, половину досить високої оплати бере на себе держава; у приватних садочках на трьох дітей припадає один педагог.

За статистикою, у Швейцарії жінки також витрачають удвічі більше часу на домашню роботу, ніж чоловіки. Понад 50 % жінок

працюють неповний робочий день, серед чоловіків ця кількість складає 11 %, наявність дітей мало впливає на цей показник. Очевидно, що під час обговорення цих питань ми знаходили взаєморозуміння на основі необхідності добиватися покращання допомоги жінці-вченій у виконанні материнських і родинних функцій.

Водночас для підтримки жінок, які повертаються до наукової діяльності після перерви для догляду за дітьми, Швейцарський національний фонд виділяє спеціальні кошти. Упродовж двох років він забезпечує в середньому 50 % витрат на проведення вченою наукових досліджень. Такі фонди існують і в інших країнах, але поки що відсутні в Україні.

Набагато активніше у Швейцарії працюють гендерні центри при університетах, де виконуються наукові дослідження з гендерної проблематики, проекти сприяння науковій діяльності жінок, організовуються наукові конференції та дискусії з цих питань. Ініціаторами створення таких центрів переважно є жінки-вчені. Центри видають різноманітні інформаційні матеріали: історичні розвідки про роль жінок у розвитку природничих наук, біографічні дані, відомості про науковий шлях і досягнення вчених, що працюють у цій галузі зараз, статистичні узагальнення. Функціонують гендерні мережі в інтернеті, де подано інформацію про наявність робочих місць для жінок-вчених і діяльність різних жіночих організацій, наприклад, Швейцарської асоціації жінок-інженерів. Наявність державних програм з гендерної рівності і державна підтримка роботи гендерних центрів сприяють широким дослідженням і активній науковій співпраці різних фахівців. В Україні ж такою діяльністю поки що переймаються переважно громадські жіночі організації.

Хоча професія вченого за популярністю поступається заняттю бізнесом чи професії лікаря, у Швейцарії провадиться велика робота з залучення молоді до наукової діяльності, зокрема студенток до інженерних спеціальностей. Приблизно після семи років визначають обдарованість дітей і орієнтують відповідно батьків, надаючи їм педагогічну і психологічну підготовку, зокрема в Університеті для дітей. Не менше двох разів на рік у наукових установах відбуваються «Дні відкритих дверей», де співробітники розповідають про свої дослідження, організовують ці-

каві лекції, школи, навчальні курси з математики, інформатики, фізики для розвитку дитячої обдарованості у цих напрямках.

Велику активність проявляють жінки-вчені природничих та технічних спеціальностей і у проведенні щорічних конгресів своєї організації. *FiNuT* – це близько 300 учених із фізико-математичних, біологічних, хімічних та технічних галузей науки, діяльність яких направлена на розширення участі жінок у цих, за панівними стереотипами не жіночих, професіях. Кожного року впродовж уже трьох десятиліть збираються вони разом на два-три дні у різних навчальних закладах для обговорення тих обмежень, з якими стикаються жінки (чи які встановлюють собі самі) у процесі вибору вказаних професій, висловити думки щодо їх подолання, поділитися досвідом зі студентками. Ці обговорення стосуються не тільки фаху, а й конкретних соціальних проблем екології, житла, транспортних засобів, медицини, законодавства тощо. І обов'язково відбувається презентація нових програм залучення до природознавчих дисциплін молоді, починаючи від дитячих закладів, демонстрація нових видань та історичних довідок. Підтримка такої діяльності є елементом державної політики, шляхом задіяння жіночого інтелектуального потенціалу для вирішення багатьох стратегічних і конкретних проблем.

«Залучення більшої кількості жінок до природничих наук та техніки – це фактор успіху вищої школи і виробництва» – під таким гаслом відбувався 30-й конгрес *FiNuT* 2004 року. Обговорення проблеми існування бар'єрів у здобутті професії жінками було запропоновано поєднати з питаннями щодо обмежень природних ресурсів, життєвого простору в архітектурі, функціонування живого організму.

Необхідно також відзначити ініціативність швейцарських учених і в організації дозвільних програм, зокрема, оригінальної екскурсії по визначних місцях Цюріха, пов'язаних із діяльністю жінок у ньому, концертів із гендерним елементом чи проживання у готелі *Lady's First*, де поселяють насамперед жінок.

Описані вище досягнення даються швейцарським жінкам не так просто, оскільки ще досі у цій країні є сім кантонів, які виступають проти надання жінкам права голосу, а Закон про рівність статей ухвалено не так давно – лише 1996 року.

Віра Троян
ГЕНДЕРНА ПОЛІТИКА ЯК СКЛАДОВА
ОСВІТНЬОГО І НАУКОВОГО ПРОСТОРУ
ЄВРОПЕЙСЬКОГО СОЮЗУ *

8–9 листопада 2011 року у Брюсселі відбувся Перший Європейський гендерний саміт, тема якого – всебічний розгляд питання підвищення якості наукових досліджень і стимулювання інновацій через досягнення гендерної рівності в науці [1]. Саміт став кінцевим етапом великої роботи, виконаної впродовж 25-літнього наукового дослідження гендерних відносин у науці.

Загалом проблема гендерної рівності в науковій галузі привернула увагу громадськості порівняно недавно, а саме у 1970-х у США та 1980-х у Європі. Саме у той час у багатьох розвинених країнах зафіксовано зростання кількості дівчат серед випускників вищих навчальних закладів, у зв'язку з чим постало питання про шляхи ефективного використання їхнього інтелектуального потенціалу. Відомо, що основною сферою реалізації освітніх знань є наука, від розвитку якої залежить технологічний, економічний та соціальний прогрес сучасного суспільства. Тому проблема залучення високоосвічених жінок до сфери наукових досліджень почала набувати актуального значення.

У політиці Європейського Союзу проведена з того часу роботу розділяють на чотири фази [2]. Фаза 1 охоплює 90-і роки ХХ ст., коли основна увага надавалася збільшенню пред-

* Стаття опублікована в журналі «Світогляд» (2012. № 6. С. 64–68).

ставництва жінок у науці, або, як це було сформульовано під кінець цього періоду, – «мобілізації жінок для збагачення європейської науки». На організаційному рівні цей процес відбувався шляхом ухвалення законодавчих документів про рівні можливості для жінок у науці та створення в усіх університетах центрів жіночих студій чи гендерної рівності, а також дослідницьких груп і мереж для аналізу становища жінки в науковій сфері. Окрім того, організовуються спеціальні фонди, що надають фінансову підтримку дослідженням жінок і про жінок та поверненню їх у науку після перерви для догляду за дітьми, виділяються кошти для набуття ними вищої наукової кваліфікації чи зайняття керівних посад. Уперше встановлено професорські квоти для жінок і 40%-ва квота для їх участі у 5-й Рамковій програмі ЄС, розроблено та впроваджено програми гендерної рівності у виховних закладах, школах і вишах, організовані навчання вчителів і керівників установ. Детальна інформація про ці та подібні заходи в різних країнах наведена в нашому попередньому огляді [3].

На початку фази 2, яка охоплює першу половину 2000-х років, на Лісабонському саміті ухвалено концепцію Європейського наукового простору, серед завдань якої – підвищення ролі та статусу у науці жінок-вчених, а сприяння розвитку науки через досягнення гендерної рівності оголошено одним із пріоритетів наукової політики ЄС XXI ст. [4]. Основна увага у цей період фокусується на гендерних відмінностях у проведенні наукових досліджень, методах їх виявлення та оцінки. Групи експертів аналізують доступ чоловіків і жінок до наукової кар'єри та особливості її розвитку в різних секторах європейської науки, для оприлюднення результатів цих досліджень започатковано спеціальне видання [5], де регулярно публікується детальний статистичний аналіз вертикального і горизонтального розподілу жінок у дослідницьких системах 30 країн Європи. З метою поширення інформації, обміну практичним досвідом вироблення політики і механізмів прискорення гендерного діалогу у 2004 р. засновано Європейську платформу жінок-вчених як форум для об'єднання мереж і організацій, що займаються гендерною рівністю в науці.

До продовження ініціатив у цьому напрямі в другій половині 2000-х років, виділених як фаза 3, додалося детальніше дослідження можливостей, умов і прикладів успішного поєднання жінкою наукової діяльності та материнських обов'язків і значення їх балансу для інноваційного розвитку, оскільки саме цей етап кар'єри є критичним і часто гальмує перехід від переважно виконавської до креативної лідерської діяльності, пов'язаної із впливом на вироблення наукової політики. Важливим для цього періоду є прихильне ставлення колективу, підтримка чоловіка у догляді за дітьми, створення цільових робочих місць із гнучким графіком роботи, організація програм підтримки наукової компетенції жінок упродовж перерви для догляду за дітьми, наявність «грантів повернення» жінок до наукової діяльності, оплати догляду дітей тощо.

Аналіз результатів досліджень та ефективності законодавчих і організаційних заходів упродовж описаних трьох фаз засвідчив зростання представництва жінок у науці та науковому лідерстві, але, на думку експертів, його темпи недостатні для забезпечення стійкої динаміки європейського наукового простору, який має глобальну перевагу у відносній кількості жінок як у освіті, так і в науці. Наприклад, протягом 2002–2006 рр. у ЄС відмічено збільшення участі жінок в усіх галузях наукових досліджень, їх загальна частка досягла 30 % [2]. Кількість жінок зі ступенем *PhD* зросла з 39,6 % в 2001 р. до 45 % в 2006 р. Однак у академічній ієрархії вертикальна сегрегація змінюється набагато повільніше: якщо звання повного професора у 2000 р. у середньому мали 15,2 % жінок, то у 2007 – 19 % , а в технічних науках – лише 7,2 %. «Невикористаним капіталом» залишається і винахідницька діяльність жінок, оскільки серед тих, хто патентує результати своїх досліджень, чоловіки становлять загалом 91,7 %. Дещо більша кількість жінок, понад 22 %, серед винахідників у галузях хімії, фармації і біотехнологій. Тому стала зрозумілою необхідність ефективніших заходів для повнішого використання знань усіх учасників наукового процесу, зокрема шляхом зняття соціальних бар'єрів і стереотипів, щоб жінки змогли якнайкраще реалізувати свій потенціал для інновацій в євро-

пейському науковому просторі, що сприятиме поліпшенню життя усього суспільства.

Розробка таких заходів є змістом четвертої фази політики ЄС з гендерної проблеми, яка розпочалася 2009 р. Це, власне, період безпосередньої підготовки Європейського Гендерного Саміту, коли основну увагу було присвячено питанню вироблення практичних механізмів поширення й упровадження ідеї гендерної рівності. Для цього розроблено спеціальний проєкт 7-ї Рамкової Програми «Гендер у науці», мета якого – забезпечення можливості діалогу між лідерами європейської науки, керівниками наукових закладів, розробниками наукової політики та гендерними експертами для сприяння прогресу європейської науки шляхом включення гендерного виміру в процес здобування знань [6].

На семінарах, симпозіумах, нарадах, які відбулись у межах виконання проєкту, детально обговорено питання про те, які переваги може мати наука від інтеграції гендерного підходу. Надані для обговорення статистичні матеріали [2] щодо вищої освіти жінок, залучення їх до науки, процесу передання знань від науки до бізнесу, дослідження жіночого лідерства і наукової продуктивності дали змогу виділити головні напрями, де існують бар'єри для просування жінок. Вони охоплюють як сам дослідницький процес створення знань, так і системи залучення жінок до наукової діяльності та її оцінки. Узагальнені напрацювання панельних дискусій опубліковано на сайті проєкту у вигляді доповіді «Рекомендації до дії у гендерному напрямі в науці» (*The Consensus Report: Recommendations for Action on the Gender Dimension in Science*), адресованої керівникам наукових установ і розробникам наукової політики, у якій визначено практичні кроки з імплементації гендерного підходу в наявні механізми управління науковим процесом. Загалом документ містить 13 конкретних рекомендацій з обґрунтуванням дій у чотирьох пріоритетних напрямках гендерної стратегії у процесах здобування знань, використання людського ресурсу, інституційних практиках, регулюванні й погодженості їх із гендерними підходами.

На початку 2011 року Європейська Комісія оголосила консультацію щодо розробки загальної стратегії й змін до фінансу-

вання наукових досліджень та інновацій у бюджеті Євросоюзу після 2013 року. Одне із запропонованих до обговорення запитань звучало так: які дії на рівні ЄС необхідні для посилення ролі жінок у розвитку науки та інновації? У відповідь ініціатори проекту «Гендер в науці» організували додаткову поглиблену консультацію про майбутнє гендеру та інновацій у Європі (*Public Consultation on the Future of Gender and Innovation in Europe: Summary Report*). Для дискусії було сформульовано 29 запитань, на які отримано понад 300 відгуків із 42 країн світу, що засвідчило велику увагу до цієї проблеми і європейського, і світового наукового простору. Окрім того, отримано понад 900 пропозицій щодо ролі гендеру у дослідницькій та інноваційній системах. Вони стосувалися переважно трьох тем: підвищення якості досліджень, стимулювання ефективності інновацій і прискорення структурних змін, які і було винесено для обговорення на Європейський гендерний саміт.

Узагальнюючи пропозиції, висловлені у процесі підготовки і проведення Саміту, необхідно вказати, що респонденти особливо відзначили важливість гендерного виміру як механізму покращення якості досліджень і інноваційного потенціалу для таких галузей: інформаційні технології, біотехнології, репродуктивні технології, фармацевтика, інженерне проектування, а також охорона здоров'я, старіння населення і соціальні виклики, пов'язані зі змінами клімату та навколишнього середовища. Доказано, що саме у цих сферах гендерний підхід є ключем до якісних знань і надає нові конкурентні переваги, які сприяють удосконаленню європейської науки.

Підтвердження цього положення чітко продемонстровано на прикладі ситуації в медицині. Протягом 1997–2000 рр. з аптечної мережі відкликано понад десяток лікарських препаратів, визнаних небезпечними для лікування, оскільки вісім із них у жінок викликали більше побічних шкідливих реакцій, ніж у чоловіків, а чотири пришвидшували настання таких реакцій. Це зумовлено тим, що випробування низки ліків відбувалось тільки з залученням чоловіків. Наприклад, вивчення доцільності застосування аспірину для лікування серцево-судинних захворювань охоплювало понад 22 тисячі чоловіків,

але жодної жінки, це ж стосується ліків від тиску, куріння, для зниження рівня холестерину та ін. Отже, неврахування гендерного підходу викривило результати наукових досліджень, унаслідок чого лікування жінок у цих випадках було недостатньо обґрунтованим.

Протилежна ситуація існує із захворюванням на остеопороз, яке донедавна вважали специфічним для жінок старшого віку і саме для них розроблено схеми лікування. Однак у результаті нових досліджень, що охоплювали Європу і США, встановлено: третина зумовлених остеопорозом переламів стегнових кісток спостерігається у чоловіків. Отже, необхідна розробка нових діагностичних та лікувальних протоколів і у цьому випадку. Є також повідомлення про вплив статі на здатність стовбурових клітин до проліферації та диференціювання, що важливо для використання їх як терапевтичних агентів, та в інших випадках.

Наведені дані засвідчили, що наука не є гендерно нейтральною, і стали підставою для організації дослідницьких центрів з гендерної медицини в університетах, а також Європейського товариства та національних наукових асоціацій. Розвиваючи цей напрям, важливо не зупинятись лише на констатації фактів, треба використовувати їх як джерело нових знань, що призведе до виникнення гендерно відповідальних науки та технологій і в результаті сприятиме поліпшенню життя як чоловіків, так і жінок. Тому Єврокомісія підтримала проєкт «Гендеровані інновації в науці, охороні здоров'я та інженерії», метою якого є не лише поширення таких знань, але й надання методів, термінології та прикладів для дослідження впливу біологічних і соціокультурних (гендерних) факторів на здоров'я чоловіків і жінок. Інший спеціальний проєкт *EUGIM* об'єднав сім європейських університетів для вироблення модулю «Гендерна медицина», який можна було б інтегрувати в підготовку бакалавра чи магістра з метою вивчення гендерної різниці у перебігу та лікуванні поширених хвороб, що сприятиме прискоренню інновації та гармонізації біомедичних структур у Європі.

Важливим на Саміті було питання про лідерство в науці. Наголошено, що на сучасному етапі для отримання якісних

знань необхідно замінити традиційну модель наукового лідерства типу «лідер – учень» на «команду лідерів», або «колективне лідерство», що сприятиме зменшенню власне наслідування чи «клонування» знань. Кар'єра жінок-вчених краще реалізується у невеликих міждисциплінарних командах, ніж за традиційної моделі лідерства. Підтверджено перебування жінок на нижчих лідерських позиціях в академічних закладах, попри відсутність статевої різниці у здатності до проведення наукових досліджень. Це може негативно впливати на результативність колективу, оскільки існує гендерна різниця у лідерському стилі. Отже, включення гендерного виміру як інтегральної частини процесу здобування наукових знань потребує зміни культури досліджень.

У зв'язку з викликами, що виникають у охороні здоров'я, довкілля, використанні енергії та забезпеченні соціального розвитку, Євросоюз оголосив наукову програму «Стратегія 2020» (або «ЄС 2020»), у якій важлива роль відведена інноваціям. У ході обговорення проблеми стимулювання ефективності інновацій доповідачі відзначали, що у наш час значно розширилося коло споживачів наукових знань, особливо тих, які виникають на стику різних дисциплін і мають соціальне значення. Отримання таких знань потребує організаційного поліпшення інноваційного середовища, підвищення його конкурентоздатності і заміни традиційних моделей інновацій. Однією із рекомендацій для підвищення ефективності науково-дослідницького консорціуму є підбір гендерно різноманітної команди, у цьому випадку виникає більше різноманіття поглядів, стилів менеджменту та лідерства. Недавні дослідження показали, що колективний інтелект групи людей вищий, ніж пізнавальні здатності окремих індивідуумів, а тенденція до їх кооперування пов'язана з кількістю жінок у групі, оскільки вони мають вищий рівень соціальної чуйності, більшу здатність до сприйняття невербальних сигналів та до власне обговорення проблеми. Все це сприяє інноваціям, які частіше базуються не на принципово новому науковому відкритті, а на використанні різних знань у процесі співпраці та взаємодії зі споживачами, консультантами, дизайнера-

ми тощо. Для зростання кар'єри самих жінок гнучкий графік роботи та допомога у поєднанні професійних і сімейних навантажень мають важливе, але не визначальне значення, для цього необхідним також є прагнення до постійного фахового розвитку.

У ході дискусій, об'єднаних темою «сприяння структурним змінам», зроблено огляд різних практик щодо впровадження гендерної рівності в наукову політику та модернізацію дослідницьких установ. На прикладі досвіду швейцарських університетів продемонстровано, що змішані команди дослідників успішніші і генерують більш креативні та інновативні рішення, хоча важче піддаються управлінню. До підтримки поширення гендерних знань та позитивних практик у цій країні залучена Національна наукова фундація, а започаткована 2000 року в університетах Федеральна Програма рівних можливостей допомогла подвоїти кількість жінок-професорів.

У контексті гендерної рівності у науці обговорено досвід Норвегії щодо запровадження квот для жінок-вчених і створення відповідних комітетів на урядовому рівні, у муніципалітетах та приватних компаніях. Головним інструментом у цій практиці є законодавчі акції та фінансова підтримка заходів. Існує також спеціальна програма для просування кар'єри жінок у тих галузях, де їхнє представництво невелике. А реформування магістерських інженерних програм для того, щоб зробити їх притягальними для студенток, є змістом відповідного шведського проекту. Аналогічна програма Національної наукової фундації США підтримує жінок на ранніх етапах академічної кар'єри – під час навчання в аспірантурі та після здобуття наукового звання, що важливо для утвердження їх у дослідницькій діяльності. Німецький Фонд Роберта Боша з партнерами заснували інформаційний банк даних видатних жінок-вчених різних професій, які можуть бути кандидатами на вищі позиції, консультантами, входити до відповідних комітетів чи рад із вироблення рішень. З міжнародних організацій значного досвіду у сприянні розвитку наукової кар'єри жінок набула фундація Л'ОРЕАЛЬ, яка впродовж багатьох років разом з ЮНЕСКО проводить конкурс «Жінки в

науці» (2009 року грант цього конкурсу отримала представниця нашої організації С. Яблонська).

Одна з тем дискусій на Саміті стосувалась урахування гендерного підходу у видавничій політиці та висвітленню у наукових публікаціях.

На підставі аналізу практик «позитивних дій» зроблено висновки про необхідність ефективнішого впровадження гендерного напрямку в дослідження, інновації і наукові системи на різних рівнях управління, що задекларовано у документах Саміту, зокрема в Маніфесті «Інтегровані дії у гендерному напрямку у наукових дослідженнях та інноваціях» (*Manifesto for Integrated Action on the Gender Dimension in Research and Innovation*).

Зокрема, на рівні Європейської Комісії необхідно:

- впевненіше і відповідальніше інтегрувати гендерні підходи в усі дослідницькі програми, зокрема в законодавчий пакет нової Рамкової програми ЄС з досліджень та інновацій «Горизонт 2020», ухвалений 30.11.2011 року;

- організувати і надавати цільову фінансову підтримку спеціальній програмі щодо гендерних проблем в науці та інноваційному розвитку, оскільки прямі інвестиції в гендерні дослідження сприятимуть закріпленню структурних змін і готовності враховувати гендерний вимір;

- у процесі розгляду проєктів на грантову підтримку враховувати гендерний баланс серед керівників і виконавців, квотування участі жінок не менше 40 % позицій ухвалення рішень, наявності, окрім бізнес-плану, «гендерного плану» та гарантування корисності продуктів чи сервісу проєкту для обох гендерних груп;

- забезпечити гнучкість грантової системи з тим, щоб створенню родини чи народженню дитини не загрожувала втрата фінансової підтримки наукового дослідження; сприяти створенню культури досліджень для рівної підтримки кар'єри і чоловіків, і жінок;

- відслідковувати ефективність упровадження гендерного підходу, наголошуючи на його інновативному характері, популяризувати і відзначати кращі практики просування гендерної рівності як європейської перспективи.

На рівні дослідницьких та інноваційних систем:

- упроваджувати принцип гендерної рівності в модернізацію дослідницьких інституцій і в їх структурні зміни;
- організовувати навчання керівників і науковців з гендерного напрямку та міждисциплінарне співробітництво вчених і гендерних експертів;
- забезпечити включення гендерного підходу у процес здобуття знань, інноваційні цикли та оцінку результатів; урахувати не лише кількість, а й якість наукових публікацій, оскільки через сімейні обставини кількісні показники у жінок можуть бути нижчими;
- сприяти створенню гендерно збалансованих колективів, які враховують різні лідерські стилі, прискорюють вирішення найрізноманітніших проблем, адаптують критерії для врахування ширшого кола цінностей і поліпшують можливості різних членів суспільства отримувати вигоду від наукових знань;
- запровадити інституційну звітність щодо інтегрування гендерного підходу у практичну діяльність, популяризувати досягнення жінок-вчених, сприяти тісному співробітництву між школами і університетами з метою широкого залучення випускниць у сферу наукової та інноваційної діяльності.

Отже, численні заходи, що відбулись у процесі підготовки і проведення Першого Європейського гендерного саміту, а також наведені аналітичні матеріали і плани на перспективу свідчать, що в освітній і науковій політиці Європейського Союзу проблемі гендерної рівності надають все більшого значення з метою поліпшення якості досліджень, підвищення потужності інноваційного середовища та створення збалансованого і продуктивного наукового потенціалу. Очевидно, що проблема ця стосується не тільки жінок, оскільки врахування гендерного підходу запобігає втратам інтелектуальної потуги науки та суспільства загалом, отже робота у даному напрямі буде активно продовжена. Це засвідчує нова ініціатива ЄС – конференція щодо гендеру та інновацій, яка під гаслом «гендерна ера» відбулась у Німеччині вже після Саміту [7].

В Україні за роки Незалежності виконана ініційована переважно громадськими організаціями велика робота з гендерної

просвіти нашого суспільства, створюються гендерні центри, видаються підручники і посібники, впроваджуються гендерні курси, захищаються дисертації, ухвалено закон «Про забезпечення рівних прав і можливостей жінок та чоловіків». Безпосереднє знайомство з міжнародним досвідом щодо гендерної політики в освіті та науці відбувається на конференціях «Жінка в науці та освіті: минуле, сучасність, майбутнє», які регулярно кожні три роки, починаючи з 1999 р., проводить наша організація разом з Українським центром гендерної освіти при НТУУ «КПІ» та іншими громадськими організаціями. Чергова, п'ята така конференція, відбулась перед початком Європейського гендерного саміту [8]. Вона засвідчила, що ідея гендерної рівності все ще неоднозначно сприймається в українському суспільстві, особливо на управлінському рівні.

ПЕРЕЛІК ПОСИЛАНЬ

1. European Gender Summit: Quality Research and Innovation Through Equality. URL: <http://www.gender-summit.eu>
2. The Gender Dimension in Science. Briefing Notes. URL: <http://www.genderinscience.org>
3. Троян В., Таран Н., Вавилова І. Європейський науковий простір: роль жінок – вчених та український аспект. *Світогляд*. 2009. № 1. С. 34–39.
4. Science policies in the European Union: promoting excellence through mainstreaming gender equality. European Commission Research Directorate-General. Luxembourg, 2000. 156 p.
5. She Figures. Women and Science. Statistics and Indicators. European Commission Directorate-General for Research. Science and Society. Luxembourg, 2003.
6. Gender in Science. URL: <http://www.genderinscience.org>
7. Maximising Innovation Potential through Diversity in Research Organisations. URL: <http://www.gendera.eu>
8. Жінка в науці та освіті: минуле, сучасність, майбутнє: Матеріали П'ятої Міжнар. наук.-практ. конф. Київ: Пульсари, 2011. 408 с.

Презентація українського культурного проєкту «Купальські пісні».
США, Міжнародна літня школа жіночого лідерства, 1997

Зібрання Ради організації, зліва направо: Наталія Сенчугова, Віра Тро-
ян, Наталія Таран, Тетяна Конончук, Валентина Іщенко. Київ, 1999

Професор Університету м. Айова (США) Річард Гледон (посередині) з ученими Інституту ботаніки ім. М.Г. Холодного НАН України. Київ, 1999

Виконавці проєкту «Проблеми наукової еміграції в Україні: порівняльний і соціологічний аспекти»: Ніна Ісакова, Віра Троян, Марія Олійник, Ірина Вавилова. Київ, 2001

Екскурсія в Швейцарські Альпи учасниць конференції «Жінки в природничих науках та техніці»: Віра Троян, Катерина Кобченко, Ольга Матишевська, Наталія Таран, Наталія Сидоренко, Валентина Стахневич. 2004

Women in Ukrainian science

NGO "Women in science", Kyiv, Ukraine

The presentation board displays the following figures:

- Fig. 1. Research in non-able to education preparation:** A pie chart showing the distribution of research in non-able to education preparation, categorized by gender (Male and Female).
- Fig. 2. The number of publications:** A horizontal bar chart showing the number of publications for various scientific fields, categorized by gender (Male and Female).
- Fig. 3. Major National Forces:** A pie chart showing the distribution of major national forces, categorized by gender (Male and Female).
- Fig. 4. The most age of competitors for Swiss Alps:** A bar chart showing the most age of competitors for Swiss Alps, categorized by gender (Male and Female).
- Fig. 5. The quantity of titles in different age of year:** A bar chart showing the quantity of titles in different age of year, categorized by gender (Male and Female).
- Fig. 6. The quantity of titles in different age of year:** A bar chart showing the quantity of titles in different age of year, categorized by gender (Male and Female).
- Fig. 7. The number of titles in different age of year:** A bar chart showing the number of titles in different age of year, categorized by gender (Male and Female).
- Fig. 8. The number of titles in different age of year:** A bar chart showing the number of titles in different age of year, categorized by gender (Male and Female).

Remarks:

- There are no other...
- The higher from...
- There is more...

Виступ Наталії Таран з презентацією доповіді про українських учених. Швейцарія, 2004

З ученицями Малої Академії наук після презентації монографії Катерини Кобченко «Жіночий університет святої Ольги». Історія Київських Вищих жіночих курсів» на засіданні «Елітарної світлиці». Автор з квітами. Київ, 2008

**Фоторепортаж з П'ятої міжнародної конференції
«Жінка в науці та освіті: минуле, сучасність, майбутнє». Київ, 2011**

Привітання академіка НАН України Ярослава Яцківа учасникам конференції

Виступ проректора НТУУ «Київський політехнічний інститут» Сергія Сидоренка

Виступ академіка НАН України Анни Єльської

Виступ *Larsson Berit*, представниці Жіночої народної середньої школи та Університету м. Гетеборг (Швеція)

Виступ представниці організації FiNuT Helene Gotschel (ФРН)

Презентація портретів жінок-учених і громадських діячок від ГО «За помісну Україну» під час конференції

У залі засідань

Учасниці конференції *Larsson Berit* і *Agneta Wiren* (Швеція) та Тамара Марценюк (Національний університет «Кієво-Могилянська академія»)

Учасники П'ятої міжнародної конференції «Жінка в науці та освіті: минуле, сучасність, майбутнє». Київ, 2011

Учасниці проекту перекладу підручника *Lehninger Principles of Biochemistry* Людмила Дробот, Віра Троян і Ольга Вадзюк. Київ, 2015

Наталія Таран, Віра Троян і Валентина Макаренко під час презентації ГО «Жінки в науці» на Форумі української наукової діаспори. Київ, 2018

ЗМІСТ

Вступ	3
Заснування та розвиток громадської організації «Жінки в науці» ...	7
Дослідження становища жінки-вченої в українській науці	13
Проект підтримки наукової діяльності жінок	39
Аналіз причин існування стереотипу другорядної ролі жінок у науці. Оцінка їхнього наукового доробку в Україні	43
Історичні дослідження та популяризація наукової діяльності жінок	49
Заходи з упровадження ідеї гендерної рівності в процес виховання наукової молоді	54
Співпраця з організаціями та програмами, що підтримують жінок (і жінок-учених зокрема)	58
Співробітництво з українською науковою діаспорою	61
Узагальнення і поширення сучасного міжнародного досвіду з гендерної політики в сфері освіти та науки	67
Загальне обговорення та підсумки	69
Перелік посилань	72
ДОДАТКИ	
Додаток 1	75
Додаток 2	85
Додаток 3	87
Додаток 4	94
Додаток 5	98
Додаток 6	107
Додаток 7	110

Наукове видання

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
ГОЛОВНА АСТРОНОМІЧНА ОБСЕРВАТОРІЯ НАН УКРАЇНИ

Троян Віра Михайлівна

ЖІНКА І НАУКА В УКРАЇНІ

до 25-річчя заснування
громадської організації
«Жінки в науці»

Редактор *А.І. Радченко*
Коректор *А.О. Мережко*

Художнє оформлення *Є.О. Ільницького*
Технічне редагування і комп'ютерна верстка *О.А. Бурдік*

Підписано до друку 14.03.2022. Формат 60 × 90/16. Гарн. *Bandera Pro*.
Ум. друк. арк. 7,50 + 0,75. Обл.-вид. арк. 7,92. Зам. № 6563.

Видавець і виготовлювач Видавничий дім «Академперіодика» НАН України
01024, Київ, вул. Терещенківська, 4

Свідоцтво про внесення до Державного реєстру суб'єктів
видавничої справи серії ДК № 544 від 27.07.2001